

ISSN: 1309 4173 (Online) 1309 - 4688 (Print)
Volume 5 Issue 3 p. 151-173, May 2013

Modernleşen Sanayiye Ayak Uydurmak: Osmanlı Irak'ında Kurulan Sanayi Mektepleri

Adapting to Industrial Modernisation: Industrial Schools Established in Ottoman Iraq

Dr.Burcu Kurt

İstanbul Teknik Üniversitesi- İstanbul

Öz: Bu makale Osmanlı İmparatorluğu'nda sanayide modernleşmenin eğitim alanındaki etkilerini Irak'ta kurulan sanayi mekteplerini ele alarak incelemektedir. Makalede Osmanlı'nın son dönemindeki sanayileşme gayretlerinin, Irak vilayetlerinde ortaya nedenleri, çıkış şekli ve etkileri üzerinde durulmakta ve bu gayretin Irak sanayisinin gelişimine yaptığı katkılar tespit edilmektedir. Osmanlı İmparatorluğu'nda 19. yüzyılın ikinci yarısında başlayan endüstriyel modernleşme ve makineleşme süreci sanayi sektörüne teknik eleman yetiştirme biçimlerinde değişikliğe yol açmıştır. Endüstriyel modernleşmenin bir sonucu olarak eski dönemlerde usta-çırak ilişkisine dayalı teknik eleman yetiştirme modeli büyük oranda ortadan kalkmış ve yeni gelişen sanayi sektörlerine adapte olacak personelin yetiştirilmesine gayret edilmiştir. Osmanlı Devleti teknik eleman yetiştirmek amacı ile bir çok İslahhane/Sanayi Mektebi açmıştır. Bağdad, Basra ve Musul vilayetlerinden oluşan Irak kıtası da İslahhane/Sanayi Mektebi açılan yerlerden biri olmuştur.

Anahtar Kelimeler: Irak, Bağdad, Musul, Sanayi Mektebi, İslahhane, Osmanlı Sanayii

Abstract: This article examines the effects of Ottoman industrial modernization on education with a special focus on the industrial schools established in Iraq. The article studies the late Ottoman industrialization in Iraq with its causes, emergence and implications and indicates the contributions of this Ottoman investment in the development of industry in Iraq. Starting from the second half of the nineteenth century, the industrial modernization and mechanization in the Ottoman Empire led to changes in forms of technical personnel training for the industrial sector. As a result of industrial modernization, the previous technical personnel training model, which was based on the master-apprentice relationship, largely disappeared and the training of new staff who could adapt to the emerging industry sectors was implemented. In order to train technical personnel for their industrial needs the Ottomans opened a number of Reformatories/Industrial Schools throughout the empire. Iraq, consisting of Baghdad, Basra and Mosul provinces, was one of these places with new Industrial Schools.

Key Words: Iraq, Baghdad, Mosul, Industrial school, Reformatory, Ottoman Industry

18. yüzyıl sonlarına doğru Avrupa'da yaşanan sanayi devrimi, etkisini 19. yüzyılın ikinci yarısında Osmanlı İmparatorluğu'nda da hissettirmeye başlamıştır. Osmanlı İmparatorluğu'nda sanayileşmenin hız kazandığı bu dönemde bir çok sanayi tesisi ve fabrika kurulmuş ve bu tesislerde çalışacak kalifiye eleman bulmak bir sorun olarak ortaya çıkmıştır.

Uzun yüzyıllar boyunca Lonca teşkilatı içerisinde usta-çırak ilişkisine dayalı teknik eleman yetiştirme metodu, sanayileşme çabaları ile birlikte akim kalmıştır. Bunun bir neticesi olarak ilk etapta İmparatorluk dahilinde kurulan sanayi tesislerinde çalışmak ve Osmanlı tebaasını yetiştirmek üzere yurt dışında bir çok kalifiye eleman getirtilmiştir. Bu girişimin bir

sonuç vermemesi üzerine Osmanlı İmparatorluğu'nda teknik eleman yetiştirilmek amacıyla çeşitli okulların açılmasına yönelinmiştir. Önce ıslahhane adıyla açılan ve daha sonra sanayi mektepleri ismini alan eğitim kurumlarını bu zincirin bir halkası olarak düşünmek gerekir. Islahhaneler/sanayi mektepleri kimsesiz çocukların topluma kazandırılması gibi bir misyona hizmet ederken aynı zamanda sanayide istihdam edilmek üzere yetiştirilecek kalifiye eleman ihtiyacını da kısa zaman içerisinde gidermeyi amaçlamaktaydı.

Bu çalışmada Osmanlı İmparatorluğu'nda sanayide modernleşmenin eğitim alanındaki tezahürü bağlamında Irak'ta kurulan sanayi mektepleri ele alınacaktır. Bu şekilde İmparatorluk dahilindeki sanayi tesislerinde çalışacak kalifiye eleman yetiştirmek gayesiyle açılan ıslahhane/sanayi mekteplerinin Irak kıtasına teşmili ve bu bölgedeki faaliyetleri incelenecektir. Böylece Osmanlı son dönemindeki sanayileşme gayretlerinin İmparatorluğun en uç köşesinde, Irak vilayetlerinde ortaya çıkış şekli ve etkileri üzerinde durulacaktır.

1. Osmanlı İmparatorluğu'nda Modern Sanayie Geçiş ve Sanayi Eğitimi

Sanayi alanında modernleşme Osmanlı İmparatorluğu'nda 19. yüzyılın ikinci yarısında ivme kazanmıştır. 19. yüzyıl başlarında Avrupa mallarının Doğu'ya akışı hızlanmış ve Osmanlı toprakları kısa zamanda birçok Avrupalı imalatçı için bir pazar haline almıştı. Böylece Avrupa'nın mamul malları giderek artan ölçüde geleneksel Osmanlı ürünlerinin yerini almış ve bu şekilde Osmanlı zanaatkarları değişen koşullara ayak uydurarak değişim geçirmiştir¹. Tüm bunların bir sonucu olarak Osmanlı maliyesi Avrupalıların denetimi altına girmişti². Bunlara Osmanlı İmparatorluğu'nun merkezileşme temayülleri, bunun servet birikimi sürecini sekteye uğratması ve aşırı büyüyen loncaların çöküşleri eklenmiştir³.

Avrupa'da yükselen eğilime ayak uydurmak ve Osmanlı İmparatorluğu'nda sanayii geliştirmek adına girişilen çabalardan ilki fabrikalaşma hareketidir. 1840'larda başlayan ve Kırım Savaşı arifesine kadar devam eden dönem imparatorluk fonlarının büyük bir kısmının fabrikalar kurulmasına aktarıldığı bir süreçtir⁴. Bu dönemde İstanbul ve çevresi başta olmak üzere İmparatorluğun önemli merkezlerinde birçok fabrika kurulmuştur⁵. Bununla birlikte yoğunlukla 1840-50 arasında kurulan bu fabrikalardan ancak bir kısmı ayakta kalabilmiş ve Kırım Savaşı sonrası girilen borçlanma süreci ile birlikte 1850'lerden sonra devlet ağırlıklı sanayileşme politikasından vazgeçilmiştir⁶.

¹ Donald Quataert, "Manufacturing", *An Economic and Social History of the Ottoman Empire, C.II*, Ed. Halil İnalçık, Donald Quataert, (Cambridge: Cambridge University Press, 1997), ss.888-889.

² Edward C. Clark, "Osmanlı Sanayi Devrimi", *Tanzimat: Değişim Sürecinde Osmanlı İmparatorluğu*, Der. Mehmet Seyitdanlıoğlu, Halil İnalçık, (Ankara: Phoenix Yayınevi, 2006), s.467; Rıfat Önsöy, "Tanzimat Dönemi Sanayileşme Politikası", *H.Ü. Edebiyat Fakültesi Dergisi*, Cilt 2, Sayı 2 (1984), s.5; Mehmet Seyitdanlıoğlu, "Tanzimat Dönemi Osmanlı Sanayii (1839-1876)", *A.Ü. Tarih Araştırmaları Dergisi*, Cilt 28, Sayı 46 (2009), s.54.

³ Çağlar Keyder, "Osmanlı İmparatorluğu'nda XVIII. Ve XIX. Yüzyıllarda İmalat Sanayii", *Osmanlı: İktisat, C. 3*, Ed. Güler Eren, (Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 1999), ss.271-272.

⁴ Clark, agm, s.469; Tevfik Güran, "Tanzimat Döneminde Devlet Fabrikaları", *150. Yılında Tanzimat*, Yay. Haz. Hakkı Dursun Yıldız, (Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1992), s.236; Zafer Toprak, "Tanzimat'ta Osmanlı Sanayii", *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi, C.5*, Yay. Haz. Mustafa Şahin, (İstanbul: İletişim Yayınları, 1985), s.1346.

⁵ Abdullah Martal, *Değişim Sürecinde İzmir'de Sanayileşme (19.Yüzyıl)*, (İzmir: Dokuz Eylül Yayınları, 1999), ss.16-20.

⁶ Clark, agm, s.476; ; Ömer Celal Sarç, "The Tanzimat and Our Industry", *The Economic History of the Middle East (1800-1914)*, Ed. Charles Issawi, (Chicago: The University of Chicago, 1966), ss.56-57.

1850'lerden itibaren gerçekleştirilen uluslararası sergiler sayesinde Batı ile olan farkın açıkça görülmesi, yeni üretim teknikleri ve sanayi ürünlerinin tanınması Abdülaziz döneminde sanayileşme sorununun farklı bir şekilde ele alınmasına neden olmuştur. Bu şartların etkisiyle 1863 senesinde yerli sanayii koruma ve geliştirme amacıyla "Islah-ı Sanayi Komisyonu" kurulmuştur⁷. Bunun akabinde ise devletin öncü olmadığı, özel müteşebbislerin özendirildiği bir sanayileşme evresine geçilmiştir⁸. Bu dönem, ithalatı zor ve maliyetli olan ürünlerin, yabancılar ve Osmanlı tebaasından araçlar vasıtasıyla yerel üretiminin yapıldığı bir dönemdir⁹. Bunun bir uzantısı olarak Sultan Abdülaziz ve II. Abdülhamid dönemlerinde ülkede faaliyet gösteren yerli ve yabancı şirketleri özendirici bir takım kararlar alınmış ve teşvikler verilmiştir¹⁰.

Çoğunlukla dile getirilen ve sanayii fabrikada makineler ile yapılan üretimden ibaret gören görüşlerin aksine¹¹ Osmanlı İmparatorluğu'nda sanayileşme çabaları yalnızca fabrikalaşma hareketi ile sınırlı kalmamış, sanayileşme karşısında Osmanlı endüstriyel sektörü ciddi düzeyde mekanize olamamakla birlikte varlığını sürdürmüştür¹². Avrupa ve akabinde Osmanlı sanayinde yaşanan gelişmeler, Osmanlı İmparatorluğu'nun belirli sektörlerinin form değiştirmesine neden olmuş, Osmanlı girişimcileri ve çalışanları değişen teknolojilere ve pazarlara ayak uydurmayı başarmışlardır¹³. Böylece eski tarz üretimle öne çıkan kimi bölgeler düşüşe geçmiş veya ortadan kalkmış, kimisinde üretim formu değişmiş ve kimi zaman da yeni üretim merkezleri ortaya çıkmıştır. Bunun önemli örneklerinden biri imalat sektörüdür. Üretim mekanları fabrikalar değil insan gücünün çalıştığı hane ve imalathaneler olan dokumacılık, dericilik ve halıcılık sektörleri bu dönemde Osmanlı imalat sanayinin öne çıkan kollarını oluşturmuştur.

Osmanlı İmparatorluğu'nda sanayi alanında meydana gelen bu değişim ve dönüşüm, yeni gelişen sanayi kollarında ve makineye dayalı endüstrileşmede istihdam edilecek teknik personel sorununu ortaya çıkarmıştır. Eski eğitim tarzı ile yetiştirilen elemanlar modern sanayie geçiş sürecine zorlukla ayak uydururken, yeni makinelerin kullanımını bilen ve çağın endüstriyel gelişimlerine vakıf teknik eleman yetiştirmek bir mecburiyet haline almıştır.

Osmanlı İmparatorluğu'nda teknik eleman ihtiyacı bu döneme kadar küçük yaşta çocukların lonca teşkilatı içerisinde yetiştirilmesi ile karşılanmaktaydı. Meslek öğrenmek üzere bir ustanın yanına verilen 8-10 yaşlarındaki çocuklar, belirli bir süre sonunda önce kalfalığa, sonra da ustalığa yükselirdi. Fakat bu elemanların gerek kalite gerekse sayı

⁷ Abdullah Martal, "Osmanlı Sanayileşme Çabaları (XIX. Yüzyıl)", *Osmanlı*, C.3, ss.282-284; Sarç, agm, ss.52-53; Adnan Giz, "Islah-ı Sanayi Komisyonu", *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi*, C.5, ss.1360-1362; Keyder, agm, s.273; Quataert, "Manufacturing", ss.897-898.

⁸ Martal, *age*, ss.16-33; Seyitdanlıoğlu, agm, s.65; Donald Quataert, *Manufacturing and Technology Transfer in the Ottoman Empire (1800-1914)*, (İstanbul: The Isis Press, 1992), ss.28-31. Özel fabrikaların imtiyaz süreci ile ilgili detaylı bilgi için bkz. Ahmet Kala, "Osmanlı Devleti'nde Sanayileşmenin İlk Yıllarında Özel Fabrikalar", *Osmanlı*, C.3, ss.286-301.

⁹ Keyder, agm, s.276.

¹⁰ Ali Akyıldız, *Osmanlı Dönemi Tahvil ve Hisse Senetleri*, (İstanbul: Türk Ekonomi Bankası, 2001), s.28.

¹¹ Osmanlı "sanayisizleşmesi"ne yönelik tarih yazıcılığı hakkındaki tartışmalar için bkz. Donald Quataert, *Sanayi Devrimi Çağında Osmanlı İmalat Sektörü*, (İstanbul: İletişim Yayınları, 1999), ss.24-37.

¹² *Age*, s.39.

¹³ Donald Quataert, "Manufacturing", s. 907.

bakımından yetersiz oluşu¹⁴ nedeniyle öncelikle İstanbul'da kurulmuş olan fabrikalarda istihdam edilen yabancıların, yerli ustaları eğitmeleri sağlanmaya çalışılmış, daha sonra ise modern sanayinin ve fabrikalarda kullanılan teknolojinin prensiplerini öğrenmek için Avrupa'ya öğrenciler gönderilmiştir¹⁵. Tanzimat'ın ilanını izleyen dönemde ise bu düşüncenin bir uzantısı olarak 1848 yılında bir sanayi mektebi kurulmasına teşebbüs edilmiş fakat Zeytinburnu Sanayi Mektebi binası tamamlandığı halde öğrenime başlayamamıştır.

Sanayi okullarının kurulmasına dair ilk ciddi adım Midhat Paşa'nın Niş ve Tuna valiliği döneminde atılmıştır. Midhat Paşa'nın gayretleriyle 1863'de ilk defa Niş'te ve daha sonra Sofya ve Rusçuk'ta İslahhane adıyla anılan mektepler açılmıştır¹⁶. İslahhanelerin işlevlerinden biri ülkenin gittikçe kötüleşen sosyo-ekonomik durumunun ve özellikle Osmanlı topraklarına yönelik göçlerin mağdur ettiği 5-13 yaşları arasındaki fakir ve kimsesiz çocukların korunmasıydı. Bununla birlikte ıslahhanelerin kuruluş ve yaygınlaşmalarını belirleyen bir neden de kalkınma çabaları olmuştur¹⁷. İslahhaneler Tanzimat dönemi Osmanlılık ideolojisine uygun olarak dil, din ve ırk farkı gözetmeksizin herkese açık tutulmuş, okula kabulde 12-13 yaşın altındaki kimsesiz ve fakir çocuklara öncelik verilmiştir¹⁸. Ayrıca çeşitli suçlardan dolayı bir veya daha fazla yıla mahkum olmuş olan 13 yaşından küçük çocuklardan, hapishanelerde kalması uygun görülmeyenler de ıslahhanelere kabul edilmiştir¹⁹. İslahhanelerde ilk öğretim seviyesinde verilen teorik derslerin yanı sıra usta-çırak ilişkisine dayalı pratik sanat dersleri de görülmekteydi²⁰. Sanat dersleri vilayetlerin hammadde ve diğer üretim özelliklerine göre belirlenmekteydi²¹. İslahhanelerdeki sanatlarının başlıcalarını dalları terzilik, kunduracılık, demircilik, matbaacılık, debbağat ve dokumacılık oluşturmaktaydı²². Üçüncü sınıftan itibaren işlenen ürünlerin satışından her öğrenciye pay ayrılmakta ve biriken para ile öğrencilerin mezuniyet sonrası işyeri açmaları özendirilmekteydi²³. Bununla birlikte çocuklar mezun olduktan sonra istedikleri kadar ıslahhanede kalıp ücret karşılığında çalışabilmekteydi. Ayrıca diğer vilayetlerde de eğitim gördükleri sanat dalına göre istihdamda önceliğe sahiptiler²⁴. İslahhanelerin masrafları için gerekli para halkın yardımı ve bağışları ile okullara ait gayri

¹⁴ Rifat Önsoy, *Tanzimat Dönemi Osmanlı Sanayii ve Sanayileşme Politikası*, (Ankara: Türkiye İş Bankası, 1988), s.115.

¹⁵ Mehmet Ali Yıldırım, *Dersaadet Sanayi Mektebi*, (İstanbul: Kitabevi Yayınları, 2013), ss.5-6.

¹⁶ Osman Nuri Ergin, *Türkiye Maarif Tarihi, C.1-2*, (İstanbul: Eser Neşriyat, 1977), s.628; Yahya Akyüz, *Türk Eğitim Tarihi*, (Ankara: Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi, 1982), s.116.

¹⁷ Bekir Koç, "Osmanlı İslahhanelerinin İşlevlerine İlişkin Bazı Görüşler", *Gaziantep Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 6(2), 2007, s.37.

¹⁸ Kimsesiz ve fakir çocuklar ıslahhanelere parasız kabul edilirken, hali vakti yerinde olan ailelerin çocuklarından her sene için 500 kuruş ücret alınmıştır. Önsoy, *age*, s.116.

¹⁹ *Vilayetlerin İdare-i Mahsusası ve Nizamınının Suver-i İcraiyesi Hakkında Talimat-ı Umumiye*, (İstanbul: Matbaa-i Âmire, 1867/1284), ss.197-198.

²⁰ Yıldırım, *age*, s.168.

²¹ Bekir Koç, *agm*, s.44.

²² Önsoy, *age*, s.116; Faik Reşit Unat, *Türkiye Eğitim Sisteminin Gelişmesine Tarihi Bir Bakış*, (Ankara: Milli Eğitim Bakanlığı, 1964), s.80b; Bekir Koç, "İslahhanelerin Finans Olanakları ve İç İşleyişleri", *Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi(OTAM)*, 20, 2006, ss.190-191; Bekir Koç, "Midhat Paşa'nın Niş ve Tuna Vilayetindeki Yenilikçi Valiliği", *Kebikeç*, 18, 2004, ss.412-413; *Vilayetlerin İdare-i Mahsusası*, s.201.

²³ Bekir Koç, "Osmanlı İslahhanelerinin İşlevlerine İlişkin Bazı Görüşler", s.43; *Vilayetlerin İdare-i Mahsusası...*, s.224.

²⁴ Yıldırım, *age*, s.39.

menkul gelirlerinden, mahkeme harçlarından alınan hisselerden ve öğrencilerin imal ettikleri eşyalardan karşılanmaktaydı²⁵.

Islahhanelere kimsesiz ve yetim çocukların alınması hem sanayi eğitimi için gerekli öğrenciyi kısa sürede karşılamış, hem de halkın bu kurumları desteklemesini sağlayarak iki yönlü bir işlev üstlenmiştir. Üstelik Midhat Paşa'nın vilayet bünyesinde devletten destek almaksızın kendi kendine yetebilecek şekilde kurduğu ıslahhaneler o dönem için hızla yaygınlaştırılabilecek ve sanayi eğitimini karşılayabilecek özelliklere sahipti²⁶. Bunun bir sonucu olarak ıslahhaneler tüm Osmanlı coğrafyasına yayılmıştır²⁷.

Midhat Paşa'nın ıslahhane girişimleriyle eşzamanlı olarak Islah-ı Sanayi Komisyonu'nun çalışmaları esnasında da sanat dalları için okullar açarak kalifiye eleman yetiştirilmesi lüzumu üzerinde durulmuştur²⁸. Önceleri Islah-ı Sanayi Mektebi adıyla açılması düşünülen okulu bitirenlere kalfa diploması verilecek ve bunların askerlik görevlerini orduya ait imalathanelerde yapmaları sağlanacaktı²⁹. Daha sonra ismi İstanbul Sanayi Mektebi olarak değiştirilen okul maddi imkansızlıklar nedeniyle ancak 1868'de dönemin Şura-yı Devlet reisi Midhat Paşa'nın çabaları ile kurulabilmiştir³⁰. İlk İstanbul'da kurulan sanayi mektepleri daha sonraki yıllarda sayıları artarak bütün yurda yayılmış³¹ ve adeta ıslahhanelerin devamı niteliğinde olmuştur.

II. Abdülhamid devrinin ilk yıllarında ekonomik sıkıntılar nedeniyle büyük oranda kapatılan sanayi mektepleri³² 1890'lardan itibaren yeniden faaliyete geçirilmiştir³³. Bu dönemde sanayi mekteplerinin kuruluş amacı dönüşüm geçirmiştir. Tanzimat döneminde açılan ıslahhaneler/sanayi mektepleri "Osmanlılık" ideolojisine uygun olarak açılmışlardı. Abdülhamid döneminde açılan sanayi mekteplerinin ise daha çok Türk ve Müslüman unsurlara hitap ettiğini söylemek mümkündür. Bu dönemde hakim olan kaygı, yabancı ve gayri Müslim mekteplerinin gelişmişliği Müslüman olmayan azınlıkların memleketin servet ve ticaretini ele geçirmesine neden olarak Müslümanlarla Müslüman olmayanlar arasında çatışmalar yaşanmasına sebep olduğu şeklindeydi. İşte bu nedenle Doğu Anadolu'daki vilayetler öncelikli olmak üzere sanayi mekteplerinin çoğaltılması ve böylece gayri Müslim ve yabancıların eline geçmesinden korkulan sanayi ve ticarete Müslümanların katılımının sağlanması düşünülmüştü. Bu düşüncenin bir uzantısı olarak II. Abdülhamid'in saltanatının ilk yıllarında sanayi mekteplerini geliştirmek ve Sanayi-i Nefise Mektebi'ni ıslah etmek amacına yönelik "Heyet-i

²⁵ Islahhanelerin finansal kaynakları konusunda ayrıntılı bir çalışma için bkz. *Vilayetlerin İdare-i Mahsusası...*, ss.194-195; Bekir Koç, "Islahhanelerin Finans Olanakları ve İç İşleyişleri", ss.186-187; Aysin Şişman, "Osmanlı Devleti'nde Batılı Anlamda Mesleki ve Teknik Eğitimin Doğuşu", *Uşak Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, (2008) 1/1, ss.34-36; Cemil Öztürk, "Türkiye'de Mesleki ve Teknik Eğitimin Doğuşu I: Islahhaneler", *Prof. Dr. Hakkı Dursun Yıldız Armağanı*, (İstanbul: Marmara Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi, 1995), ss.436-437; Mehmet Ali Yıldırım, *Tanzimat Döneminde Meslek Okulları*, (Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara, 2010), s.193.

²⁶ Gülnaz Koyuncu Yakın, *İzmir Sanayi Mektebi (1868-1923)*, (İzmir: İzmir Valiliği, 1997), s.11.

²⁷ Öztürk, agm, s.432.

²⁸ Önsoy, age, s.99.

²⁹ Yakın, age, s.7.

³⁰ Unat, age, s.80b; Önsoy, age, ss.117-121; Ergin, age, ss.631-635. İstanbul Sanayi Mektebi'nin nizamnamesi vilayet ıslahhaneleri nizamnamesi ile büyük benzerlikler taşımaktaydı. Yakın, age, s.8. Sanayi Mektebi ile son derece detaylı bir çalışma için bkz. Yıldırım, age

³¹ Önsoy, age, s.124.

³² Agm, s.139.

³³ Yakın, age, s.13.

Teşvikiye-i Sanayi” kurulmuştur. Böylece bir çok vilayette ya daha önce ıslahane olan mektepler yeni binalara kavuşturularak sanayi mektepleri haline dönüştürülmüş veya yeniden sanayi mektepleri inşa edilmiştir³⁴.

Bu dönemde sanayi mekteplerinde birincisi genel kültürle, diğeri sanat kollarıyla ilgili olmak üzere iki türlü program uygulanmaktaydı. Bazı sanayi mekteplerinde müzik sınıfı da mevcut olup yetenekli öğrenciler her gün ikişer saat müzik eğitimiyle uğraşmaktaydı. Sanayi mekteplerinde sıbyan ve ibtidai mekteplerinde iyi yetişmemiş, okuma yazması zayıf 8-10 yaş arası çocuklar için ihtiyaç sınıfları açılmıştır. Abdülhamid döneminde kurulan sanayi mekteplerinde genel kültür dersleri Darü'l-Muallimin mezunları tarafından verilmekteydi. Sanat hocaları ise genellikle bölgenin tanınmış ustaları ve Sanayi Mektebi mezunları arasından seçiliyordu.

Sanayi mekteplerinin açılması ve devamı için dört büyük masraf kalemine kaynak bulunması gerekmektedir. Öncelikle mektebin inşasına uygun bir arsa bulunması ve binanın inşaat masraflarının karşılanması gerekiyordu. Sanat atölyelerinin kurulması için gerekli malzemeler ve maaşlar, yatılı öğrencilerin giderleri gibi mektebin daimi masrafları da birer gider kalemiydi. Tüm bu harcamaların devlet bütçesinden karşılanmasının imkansızlığı nedeniyle II. Abdülhamid döneminde yerel ahalinin yardımları, evkafa ait arsa, gayri menkul ve boş arazilerin mekteplere tahsisi ile bu zorluklar aşılmaya çalışılmıştır³⁵.

II. Abdülhamid döneminde sanayi okullarını geliştirmek için girişilen faaliyetler II. Meşrutiyet döneminde de devam etmiş ve her vilayetin muhtaç olduğu yerel sanayii geliştirmek üzere vilayet sanayi mekteplerine yönelik bir talimat hazırlanmıştır³⁶. Bu dönemde mektepler hükümet tarafından idare edilmiş ve Avrupa sanat mekteplerinin programları uygulanmıştır³⁷. Öğrenim süresi dört sene olan okullarda birinci derecede demircilik, tornacılık, tesviyecilik, dökmeçilik, modelcilik, ikinci derecede marangozluk, doğramacılık, oymacılık, ahşap tornacılığı, üçüncü derecede ise kunduracılık, terzilik, dokumacılık, halıcılık ve tenekeçilik gibi mahalli sanatlardan bir veya iki tanesi öğretilmekteydi³⁸. Bu dönemde sanayi mekteplerinden mezun olan başarılı öğrenciler Avrupa'ya gönderilerek öğrenimlerini tamamlamaları konusunda teşvik edilmiştir³⁹.

II. Meşrutiyet devri imparatorluk genelinde sanayi mekteplerinin modern ve sistematik bir hale sokulmaya gayret edildiği bir dönem olmuş, 1911 senesinde “Vilayat Sanayi Mektepleri Tertibatı” hazırlanmıştır. Vilayetlerde mevcut veya kurulacak sanayi mekteplerinde eğitimi sistematik ve tek elden yönetilir bir hale getirmek amacıyla hazırlanan bu uygulamayla mekteplerin eğitim süresi dört yıl olarak teyid edilmiş, okutulacak dersler güncellenmiş, derslerin kim tarafından verileceği ve hangi kitapların okutulacağı detaylandırılmış; böylece sanayi eğitim müfredatı modern hale getirilmişti⁴⁰. Bu uygulamayla vilayet sanayi mektepleri

³⁴ Bayram Kodaman, “Tanzimat’tan II. Meşrutiyet’e Kadar Sanayi Mektepleri”, *Türkiye’nin Sosyal ve Ekonomik Tarihi (1071-1920)*, Ed. Halil İncelik, Osman Okyar, (Ankara: Meteksan Limited, 1980), ss.289-290.

³⁵ Agm, ss.291-292.

³⁶ Unat, *age*, s.80d.

³⁷ Ergin, *age*, s.636. 1913 senesinde kabul edilen Vilayet Kanunnamesi ile bu okulların vilayet hususi bütçelerinden idaresi kabul edilmiştir. Unat, *age*, s.80d.

³⁸ *Age*, s.80d.

³⁹ Ergin, *age*, s.637.

⁴⁰ Yıldırım, Mehmet Ali Yıldırım, “II. Meşrutiyet Devrinde Vilayet Sanayi Mekteplerini Yeniden Yapılandırma Girişimleri: Vilâyât Sanayi Mektepleri Tertibatı”, *Tarih Araştırmaları Dergisi*, Ankara 2012 (31/52), ss.141-142.

mezunlarından isteyen yüksek bir mektep olarak yeniden yapılandırılması düşünülen İstanbul Sanayi Mektebi'ne devam edebilecekti. Bununla birlikte uygulama çeşitli sebeplerden dolayı çoğu mektepte hayata geçirilememiştir⁴¹. Bu dönemde ayrıca 1913 yılında İdare-i Umumiye-i Vilayet Kanunu'nu ile sanayi mekteplerinin masrafları vilayetlerin özel idare bütçelerine dahil edilmiştir. Böylece vilayet dahilinde uygun görülen yerlerde sanayi mektepleri açmak ve buralarda mahalli ihtiyaçlara uygun sanayi dallarını öğretmek vilayetin sorumluluğuna dahil olmuştur. Bu şekilde mekteplerin giderlerinin vilayet bütçesinden karşılanması öngörülmüş ve vilayet sanayi mekteplerinin gelir elde etme sorununa bir çeşit çare aranmaya çalışılmıştır⁴². Bu tarihten sonra sanayi mektepleri daha istikrarlı bir duruma girmişse de her vilayet ayrı program tatbik ettiğinden okullar arasında bir birlik kurulamamıştır. I. Dünya Savaşı'nın çıkması ve bu savaşın getirdiği yük, sanayi mekteplerine verilen önemin daha da artmasına sebep olmuş ve bu dönemde yaklaşık on bin öğrenci meslekî ve teknik öğretim görmek üzere Alman fabrikalarına gönderilmiştir⁴³.

Osmanlı İmparatorluğu'nda erkeklerin yanı sıra kızlar için de sanayi mektepleri tesis edilmiştir. Bunun için ilk olarak 1864'te Rusçuk'ta kız yetimler için bir ıslahane açılmış, bunu 1869'da ordunun ihtiyaçlarını karşılamak üzere Yedikule'de Tophane Nezareti tarafından açılan "Kız Sanayi Mektebi" takip etmiştir⁴⁴. Bunun ardından 1882'de Dersaadet'te yatılı ve gündüzlü bir Kız Sanayi Mektebi açılmış, bunu 1883'te Dersaadet Kız Sanayi Mektebi ve 1885'de Üsküdar Nehari Kız Sanayi Mektebi izlemiştir. Kız Sanayi Mektepleri beş yıllık olup, biçki-dikiş, el örmesi, nakış, kasnak, çiçek yapımı, ev işleri, çocuk bakımı ve müzik gibi alanlarda eğitim vermekteydi⁴⁵.

2. Osmanlı Irak'ında Kurulan Sanayi Mektepleri

19. yüzyıl itibariyle Osmanlı Irak'ındaki sanayi faaliyetleri büyük oranda imalat sektörüne dayanmaktaydı. 19. yüzyıl sonu ve 20. yüzyıl başı itibariyle Osmanlı Irak'ında yaygın olan ana sanayi kolunun dokumacılık ve bunun ardından da deri sektörü olduğunu ifade etmek yanlış olmayacaktır. Bu sektörlerin gelişmesinin en önemli nedenlerinden biri kuşkusuz Irak bölgesindeki sosyo-ekonomik yapılanmaydı. Irak bölgesini oluşturan Bağdad, Basra ve Musul vilayetlerinin üçünde de nüfusun büyük bir kesimini göçebe aşiretler oluşturmaktaydı. Geçim kaynağı çoğu zaman hayvancılık olan bu kesimin varlığı yün ve deri gibi ham materyallerin bölgede teminini kolaylaştırmış ve bölge şehirlerini bu ürünlerin ticareti için önemli bir pazar haline getirmiştir⁴⁶. Osmanlı Irak'ında gelişen tekstil ve deri imalatı her ne

⁴¹ Agm, s.168.

⁴² *İdare-i Umumiye-i Vilayet Kanunu*, (İstanbul: Matbaa-i Hayriye ve Şürekası, 1330), s.18,20.

⁴³ Yaşar Semiz, Recai Kuş, "Osmanlı'da Mesleki Teknik Eğitim: İstanbul Sanayi Mektebi (1869-1930)", *Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, 2004 (15), ss.285-286.

⁴⁴ Unat, *age*, ss.80d-80e.

⁴⁵ Kodaman, *age*, s.292.

⁴⁶ E. B. Soane, *Mezopotamya ve Kürdistan'a Gizli Yolculuk*, (İstanbul: Avesta, 2007), ss.207-209. Irak bölgesindeki sosyo-ekonomik yapılanma ve üretilen ürünler hakkında detaylı bilgi için bkz. *Salname-i Vilayet-i Bağdad*, (Bağdad: Matbaa-i Vilayet-i Bağdad), Sene 1292, Defa 1, s.141; *Salname-i Vilayet-i Bağdad*, Sene 1300, Defa 4, s.136; *Salname-i Vilayet-i Bağdad*, Sene 1301, Defa 5, ss.76-77; *Salname-i Vilayet-i Bağdad*, Sene 1309, Defa 8, s.210; *Salname-i Vilayet-i Bağdad*, Sene 1312, Defa 11, s.274; *Salname-i Vilayet-i Bağdad*, Sene 1321, Defa 17, ss.164-165; *Salname-i Vilayet-i Bağdad*, Sene 1325, Defa 21, ss.148-170; *Musul Vilayeti Salnamesi*, (Musul: y.y.), Sene 1308, Defa 1, s.105; *Musul Vilayeti Salnamesi*, Sene 1308, Defa 2, s.134-135 ve 153; *Musul Vilayeti Salnamesi*, Sene 1312, Defa 3, s.262; *Musul Vilayeti Salnamesi*, Sene 1325, Defa 4, s.131-132; *Musul Vilayeti Salnamesi*, Sene 1330, Defa 5, ss.184-284; *Salname-i Vilayet-i Basra*, (Basra: Basra Vilayeti Mektubi Kalemî), Sene 1308, Defa 1, 91;

kadar İmparatorluk içerisine ve haricine gönderiliyor da olsa, büyük oranda iç tüketime yönelik gelişmiştir. Bunun nedenlerinden birisi yerel mamullerin dışarıdan ihraç edilenlere göre daha kaliteli olmasıydı. Diğer bir neden ise Irak'ta halkın Avrupa tarzı kıyafetlerden ziyade yerel kıyafetleri tercih ediyor olmasıydı⁴⁷.

2.1. Bağdad Vilayeti

Irak'ta kurulan ilk sanayi mektebi Midhat Paşa'nın Bağdad valiliği esnasında 1869 senesi Haziran'ında Bağdad şehrinde tesis edilmiştir. Bağdad Sanayi Mektebi, fakir ve kimsesiz çocukların eğitilerek "vatana ve millete" faydalı bir yöne sevk edilmesi ve ileride kendi geçimlerini sağlamak üzere sanata alıştırmaları gayesiyle açılmıştı⁴⁸. Başta kimsesiz ve fukara olanlar olmak üzere din ve mezhep farkı yapılmaksızın tüm Osmanlı tebaasından çocukların eğitim gördüğü Bağdad Sanayi Mektebi'ne II. Meşrutiyet'in ilanından sonra ilk defa Mart 1910 senesinde İngiltere'nin Bağdad Sefareti'nin özel talebi üzerine İngiltere tebaasından olup Bağdad'da ikamet eden kimsesiz bir çocuk kaydedilmişti⁴⁹.

İlk açıldığında okula 144 öğrenci kaydedilmiş ve okula yönelik talep özendirilmeye çalışılmıştı. Örneğin Mekteb'de bir sonraki sene Nisan ayında ilk sınavlar sonrasında daha önce sünnet olmamış olan yaklaşık 40 çocuğun sünnetleri gayet görkemli bir törene dönüştürülmüştü. Hem sünnet törenleri hem de ilk imtihanlar için yapılan ve yaklaşık iki gün süren kutlamaya vilayetin mülki ve askeri erkanının yanı sıra halk da büyük ilgi göstermiş, havai fişek, fener ve meşalelerle yapılan kutlamalar son derece şaşalı geçmişti⁵⁰. Bununla birlikte sonraki dönemlerde Bağdad Sanayi Mektebi'nin öğrenci sayısı her daim istenilen düzeyde tutulamamış ve dalgalanmalarla birlikte 55 ila 130 arasında değişmiştir⁵¹.

Bağdad Sanayi Mektebi ilk kurulduğunda önce geçici olarak şehirdeki medrese binalarından birine yerleştirilmiş ve okula ait özel bir bina yapma çalışmaları hemen aynı sene içerisinde başlamıştır⁵². Mekteb-i Sanayi için inşa edilen bina, Dicle kenarında şehrin en

---

Salname-i Vilayet-i Basra, Sene 1309, Defa 2, s.174 ve 331 ; *Salname-i Vilayet-i Basra*, Sene 1311, Defa 3, s.79; *Salname-i Vilayet-i Basra*, Sene 1318, Defa 4, s.206; *Salname-i Vilayet-i Basra*, Sene 1320, Defa 5, s.153; Sarah D. Shields, *An Economic History of Nineteenth-Century Mosul*, (The University of Chicago, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Chicago,1986), s.78; Davut Hut, *Musul Vilayeti'nin İdarî, İktisadî ve Sosyal Yapısı (1864-1909)*, (Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul, 2006), s.231; Âli Bey, *Dicle'de Kelek ile Bir Yolculuk (İstanbul'dan Bağdad'a ve Hindistan'a)*, İstanbul: Büke Yayıncılık, 2003, s.104. Bu durum bölgede aşiret ürünlerinin ticaretinin yapıldığı yeni şehirlerin ortaya çıkmasına sebep olmuştur. Bu konuda detaylı bilgi için bkz. Hala Fattah, *The Politics of Regional Trade in Iraq, Arabia, and the Gulf, 1745-1900*, (Albany: State University of New York Press, 1997), ss.68-73; 185-206.

⁴⁷ Hatta bazı bölgelerde yerel kıyafetlerin giyilmesine dair gelenek ve kurallar öylesine güçlüydü ki kimi zaman yabancılar dahi sorun yaşamamak adına bu giyim tarzına uyum sağlamak zorunda kalıyordu. Soane, *age*, s.221.

⁴⁸ BOA, *Şûra-yı Devlet (ŞD) 2149-22*, Lef 3; *Vilayetlerin İdare-i Mahsusası...*, s.193.

⁴⁹ BOA, *Dâhiliye Nezareti Muhaberat-ı Umûmiye (DH.MUI) 84-1—25*, Lef 2.

⁵⁰ *Zevra Gazetesi*, (Matbaa-ı Bağdad: Bağdad), 28 Nisan 1286, Sayı 46.

⁵¹ *Salname-i Vilayet-i Bağdad*, Sene 1292, Defa 1, s.63; *Salname-i Vilayet-i Bağdad*, Sene 1299, Defa 3, s.64; *Salname-i Vilayet-i Bağdad*, Sene 1300, Defa 4, s.114; *Salname-i Vilayet-i Bağdad*, Sene 1309, Defa 8, s.146; *Salname-i Vilayet-i Bağdad*, Sene 1324, Defa 20, s.110; *Salname-i Vilayet-i Bağdad*, Sene 1325, Defa 21, s.98; *Salname-i Vilayet-i Bağdad*, Sene 1321, Defa 18, s.102; *Salname-i Vilayet-i Bağdad*, Sene 1319, Defa 17, s.122.

⁵² Abbas Azzavi, *Tarihü'l-Irak Beyne İhtilaleyn, C.7*, (Bağdad: Şeriketü't-Ticare, 1955/1375), s.178. *Zevra Gazetesi*, 22 Temmuz 1285, Sayı.8.

değerli bölgelerinden birinde bulunmakta ve şehirdeki en geniş binalardan birini oluşturmaktaydı⁵³. Sanayi Mektebi binası 1900'lü yılların başına gelindiğinde bakımsızlıktan dolayı harap olmuş durumdaydı. Bu nedenle dönemin valisi Namık Paşa binayı tamir ettirip boyatarak eski görünümüne kavuşturmuştu⁵⁴. 1907 senesinde Bağdad şehrinde bulunan İdadi Mektebi binasının şiddetli fırtınadan etkilenerek harap olması ve öğrenci sayısının artması üzerine dönemin Bağdad valisi Hazım Bey, merkezden Sanayi Mektebi'nin kullanmakta olduğu binanın İdadi Mektebi'ne verilmesini istemişti. Bu durumda Sanayi Mektebi de eskiden Gureba Hastanesi olarak kullanılan binaya taşınacaktı. Zira önce Gureba Hastanesi sonra Darü'l-Muallimin olarak kullanılan bu bina nehrin karşı yakasında nüfusun az olduğu kısımda yer alıyordu. Eski hastane binası her ne kadar büyüklük olarak İdadi Mektebi'ne uygun olsa da, Bağdad şehir merkeziyle arasında nehir bulunması bu binayı, bütün öğrencileri Bağdad şehir merkezinde olan ve gündüz eğitim veren İdadi Mektebi açısından kullanılamaz kılıyordu. Nitekim şehrin iki yakası arasındaki nehir okula ulaşımı çoğu zaman zor, kimi mevsimde ise imkansız kılmaktaydı. Bu durumun İdadi Mektebi'ne olan talebi azaltacağını düşünen Hazım Bey, öğrencileri fukaradan oluşan ve tamamen yatılı hizmet veren Sanayi Mektebi'nin Gureba Hastanesi binasına naklini, Sanayi Mektebi binasının ise İdadi Mektebi'ne verilmesini talep etmişti. Böylece ufak bir tadilatla İdadi Mektebi'ne uygun hale getirilecek olan bina sayesinde İdadi Mektebi'nin binası için her sene verilen yüklü miktardaki kiradan da kurtulmuş olunacaktı⁵⁵. Bununla birlikte Sadaret, bu değişikliği kabul etmemiş ve Sanayi Mektebi'nin eski binasında eğitime devam etmesine karar vermişti⁵⁶. Mektep, çeşitli tadilatlarla Osmanlı idaresi boyunca aynı binada eğitim hayatını sürdürmüştür⁵⁷.

Bağdad Sanayi Mektebi'nin eğitim süresi ilk açıldığı tarihte beş sene idi⁵⁸. Mektepte esas olarak demircilik, marangozluk, mürettiblik, terzilik, kunduracılık ve çulhacılık sanatları öğretilmekteydi⁵⁹. Birkaç sene sonra bu derslere petrol ve gazla ilgili sanatlar da eklenerek Mendeli neft ve gazhanesinde öğrencilere ders verilmeye başlanmıştı⁶⁰. 1877 senesinde ise Rusya ile süregelen savaştan dolayı askeri ihtiyaçları karşılamak amacıyla Sanayi Mektebi'nde kilim dokuma sınıfı açılmıştı⁶¹. 1900'lü yılların başına gelindiğinde Bağdad Sanayi Mektebi'nde marangozluk ve demircilik sınıfları kapanmış, kunduracılık sınıfı da yok olmaya yüz tutmuş haldeydi. Dönemin Padişahı II. Abdülhamid'in emriyle bu üç sınıf da güçlendirilerek yeniden açılmıştır. Bu dönemde ayrıca okulda okutulan sanat derslerine ek olarak tornacılık ile Avrupa'dan getirilen bando ve muzıka ile bir musiki sınıfı açılmıştı⁶². Bu

⁵³ Abdulrazzak el-Hilâlî, *Tarihü't-Ta'lim fi'l-Irak fi'l-Ahdi'l-Osmani: 1638-1917*, (Bağdad: Vizaretü'l-Maârif, 1959), s.166.

⁵⁴ *Salname-i Vilayet-i Bağdad*, Sene 1319, Defa 17, s.481.

⁵⁵ BOA, *Maarif Nezareti Mektûbi Kalemî (MF.MKT)* 1003-18, Lef 1-2; BOA, *ŞD* 2198-1, Lef 1; BOA, *BEO* 3086-231425. Bağdad valisi Hazım Bey bu talebini merkeze aynı yılın Haziran ve Eylül ayları arasında bir çok kez tekrarlamasına rağmen yanıt alamamış, aynı şekilde Bağdad Maarif Müdür vekilinin talebi de yanıtlanmamıştı. BOA, *ŞD* 2198-1, Lef 7-15; BOA, *MF.MKT* 1003-18, Lef 5.

⁵⁶ İdadi Mektebi için ise yeni bir bina inşa edilmesi kararlaştırılmıştı. *Agb*, Lef 5.

⁵⁷ BOA, *Dahiliye Nezareti Umur-ı Mahalliye-i Vilayat Müdüriyeti (DH.UMVM)* 19-9.

⁵⁸ Abdulrazzak el-Hilâlî, *age*, s.167. Daha sonra yapılan değişikliklerle İmparatorluk genelinde sanayi mekteplerinin eğitim süresi dört seneye indirilmişse de, bu uygulamanın Bağdad'da işleme konulup konulmadığına dair bir bilgi bulunmamaktadır.

⁵⁹ *Zevra Gazetesi*, 25 Haziran 1285, Sayı.4.

⁶⁰ BOA, *Ticaret ve Nafta Nezareti Sanayi İdaresi (T.SNİ)* 1727-9, Lef 2.

⁶¹ BOA, *İrâde Dâhiliye (İ.DH)* 745-60875, Lef 1-3.

⁶² *Salname-i Vilayet-i Bağdad*, Sene 1319, Defa 17, ss.481-482; *Salname-i Vilayet-i Bağdad*, Sene 1324, Defa 20, s.110; *Salname-i Vilayet-i Bağdad*, Sene 1325, Defa 21, s.98; BOA, *DH.UMVM* 40-90.

dönemden başlayarak hammadde ve mektep adına ithal edilen ürünlerin gümrük vergisinden muaf tutulması sağlanmış, böylece Bağdad Sanayi Mektebi'nde okutulan sanatlara yönelik güncel teknolojinin takibi ve transferi sağlanmaya çalışılmıştır⁶³. Sanat derslerinin yanı sıra talebelerin okuyup yazma bilmesine de dikkat edilmekte, hendese, hesap, makinecilik, coğrafya, Türkçe, Farsça, Arapça ve Fransızca derslerinde eğitim görmeleri sağlanmaktaydı⁶⁴. II. Abdülhamid döneminde Bağdad Sanayi Mektebi'nde Kuran-ı Kerim⁶⁵ ve İslam tarihi⁶⁶ dersleri verilmeye ve imam bulundurulmaya başlanmıştı⁶⁷. II. Meşrutiyet'in ilanından sonra ise Sanayi Mektebi programına tarih ve iktisat dersleri eklenmişti⁶⁸. Bağdad Sanayi Mektebi'nde özellikle ilk kurulduğu dönemde teorik derslerin bir çoğu askeriye kökenli hocalar tarafından verilmekteydi. Pratik dersler için ise hocalar askeriye veya yerel meslek erbabı arasından seçilmekteydi⁶⁹.

Mekteb-i Sanayi'de okutulan demircilik, marangozluk ve müretteblik derslerinin okul içerisinde öğretilmesi için gerekli alet edevatın temin edilmesi gerekmektedir. Bu alet edevatın yurt dışından getirilmesi ise uzun bir vakit ve prosedüre tabi bulunmaktaydı. Bu nedenle Midhat Paşa'nın emriyle, söz konusu bölümleri açmak için vakit kaybetmemek adına demircilik ve marangozluk dersleri ilk etapta Bağdad'da bulunan tersane fabrikasında verilmişti. Aynı nedenlerden dolayı müretteblik dersleri de vilayet matbaasında yapılmıştı⁷⁰. Terzilik, kunduracılık ve dokumacılık dersleri ise mektep içerisinde verilmekteydi⁷¹.

1873 senesinden itibaren alınan bir kararla Bağdad Sanayi Mektebi de dahil olacak şekilde tüm ıslahhaneler ve sanayi mekteplerinde üretilen ürünlerden alınan numuneler her sene İstanbul'a göndermeye başlamıştır⁷². Mektepte ilk etapta kundura, bez ve Zabtiye alayları için elbise üretimi yapılmıştır⁷³. 1900'lü yılların başına gelindiğinde Bağdad Sanayi Mektebi'nde keten ve ipekten yapıma döşemelik ve elbiselik kumaşlar imal edilmekteydi. Bu

⁶³ Yıldırım, *age*, s.168; BOA, ŞD 603-62; BOA, ŞD 450-4.

⁶⁴ BOA, ŞD 2149-22, Lef 3; BOA, T.SNİ 1727-9, Lef 2; *Salname-i Vilayet-i Bağdad*, Sene 1292, Defa 1, s.63.

⁶⁵ *Salname-i Vilayet-i Bağdad*, Sene 1299, Defa 3, s.64.

⁶⁶ *Salname-i Nezaret-i Maarif-i Umumiye*, (İstanbul: y.y.), Sene 1319, 4. Sene, s.473.

⁶⁷ *Salname-i Vilayet-i Bağdad*, Sene 1309, Defa 8, s.135; *Salname-i Vilayet-i Bağdad*, Sene 1324, Defa 20, s.110; *Salname-i Vilayet-i Bağdad*, Sene 1321, Defa 18, s.102; *Salname-i Vilayet-i Bağdad*, Sene 1319, Defa 17, s.122. Buna benzer bir girişim aynı dönemde İstanbul Sanayi Mektebi'nde de yaşanmıştır. Semiz-Kuş, *agm*, s.185.

⁶⁸ BOA, *Dâhiliye Nezareti Şifre Kalemi (DH.ŞFR)* 69-89; BOA, *DH.UMVM* 4-35; BOA, *DH.UMVM* 146-3. Her ne kadar 1911'de çıkarılan kanunıyla sanayi mekteplerinin ders programları tek tipleştirilmeye çalışılmışsa da bunun tüm imparatorluk topraklarına teşmil edildiğini söylemek güçtür.

⁶⁹ *Salname-i Vilayet-i Bağdad*, Sene 1292, Defa 1, s.63; *Salname-i Vilayet-i Bağdad*, Sene 1299, Defa 3, ss.62-63; *Salname-i Vilayet-i Bağdad*, Sene 1300, Defa 4, s.113; *Salname-i Vilayet-i Bağdad*, Sene 1301, Defa 5, s.114; *Salname-i Vilayet-i Bağdad*, Sene 1309, Defa 8, s.145; *Salname-i Vilayet-i Bağdad*, Sene 1319, Defa 17, s.122; *Salname-i Vilayet-i Bağdad*, Sene 1321, Defa 18, s.102; *Salname-i Vilayet-i Bağdad*, Sene 1324, Defa 20, s.110; *Salname-i Vilayet-i Bağdad*, Sene 1325, Defa 21, s.98.

⁷⁰ Daha sonraki dönemlerde Sanayi Mektebi öğrencileri Zevra gazetesinde istihdam edilmeye başlanmıştır. Vital Cuinet, *La Turquie d'Asie: I. Geographie, Administrative, Statistique, Descriptive et Raisonnee de Chaque Province de l'Asie Mineure, C.III*, (Paris: Ernest Leroux Editeur, 1894), s.100.

⁷¹ *Zevra Gazetesi*, 25 Haziran 1285, Sayı.4.

⁷² BOA, *BEO* 3169-237623, Lef 3. Bu şekilde ıslahhanelerden gelen ürünler değerlendirilerek her vilayetteki ıslahhanenin gelişim-gerileme sürecinin merkez tarafından takip edilmesi planlanmaktaydı. BOA, *MF.MKT* 12-59; BOA, *MF.MKT* 14-73, BOA, *MF.MKT* 12-109.

⁷³ BOA, T.SNİ 1727-9, Lef 3.

kumaşlar dayanıklılık ve model itibarıyla Avrupa'daki emsalleri ile yarışabilecek düzeydeydi. Aynı şekilde okulda yapılan marangozluk, demircilik ve kunduracılık sınıflarının ürünleri de gayet iyi düzeydeydi⁷⁴.

Bağdad Sanayi Mektebi de diğer sanayi mektepleri gibi vilayete bağlıydı. Sanayi Mektebi, II. Abdülhamid'in iktidarı döneminde Bağdad Birinci Belediye Dairesi'ne bağlanmıştı⁷⁵. 1867 yılında (h.1284) yayınlanan kanunla ıslahhanelerin vilayette bir nazır ile muavin, katip ve sandık eminden oluşan bir heyet tarafından idare edilmesi kararlaştırılmıştı⁷⁶. Bu tarihten sonra da ıslahhaneler ve sanayi mektepleri komisyon aracılığıyla yönetilmeye devam etmiştir. Bağdad'da 1906-1908 arası dönemde bu komisyon valinin başkanlığında yönetilmişti. Komisyonda sıhhiye, evkaf ve belediyeden birer aza bulunduğu gibi bir dava vekili, bir de mühendis mevcuttu⁷⁷.

Bağdad Sanayi Mektebi'nin özellikle ilk dönemde önemli gelirlerinden birini okula yapılan bağışlar oluşturmaktaydı. Sanayi Mektebi'nin kurulmasının hemen akabinde bina ve diğer masraflarının karşılanması için Basra ve Bağdad'ın eşraf, tüccar ve aşiret reisleri ile buralarda görev yapan yüksek rütbeli memurlardan ianeler toplanmıştı⁷⁸. İlerleyen dönemlerde de bağışlar Bağdad Sanayi Mektebi'nin önemli gelir kalemlerinden birini oluşturmaya devam etmiştir⁷⁹.

Mektebin önemli gelir kaynaklarından birini de okula tahsis edilmiş olan araziler oluşturmaktaydı. 1873 senesine gelindiğinde Bağdad Sanayi Mektebi'nin iki yüzü aşkın öğrencisi bulunmakta ve buradan mezun olan öğrenciler askeri fabrikalar, imalathaneler ve vapurlarda istihdam edilmekteydi. Üstelik okula devamlı olarak fakir ve kimsesiz çocukların kaydedilmesi için talepte bulunulmaktaydı. Bununla birlikte ianeler ve öğrencilerin imal ettikleri ürünlerin satışından gelen para giderleri karşılamaya kafi gelmiyordu. Bağdad vilayeti bu maddi yetersizliklerden dolayı kimsesiz ve fakir çocukların mektebe kayıt taleplerini çeşitli bahanelerle geri çevirmek zorunda kalıyor, bu durum ise devletin bölgedeki itibarını sarsıyordu. İşte bu nedenlerle dönemin Bağdad valisi Mehmed Rauf Paşa, Sultan Abdülaziz'den Kazımiye kaymakamlığı dahilinde ve Emlak-ı Seniyye'den olan Ebu Garib Mukataa'sının 200 feddanının hisse-i öşriyesi hazineye verilmek ve zirai masrafları mektebe ait olmak şartıyla tapusunun ücretsiz olarak Bağdad Sanayi Mektebi'ne tahsis edilmesini istemişti⁸⁰. Bağdad valisinin bu talebi ilk etapta usule aykırı olarak görülmeyle birlikte okulun masraflarının karşılanması için talibi çıkana kadar geçici bir süreliğine söz konusu arazideki zirai faaliyetlerin Bağdad Sanayi Mektebi tarafından yürütülmesi Şura-yı Devlet tarafından uygun görülmüştü⁸¹.

Bu gelişmeler üzerine konu Padişah II. Abdülhamid'e intikal etmişti. Padişah tarafından verilen iradede söz konusu arazinin Bağdad Sanayi Mektebi'ne terki durumunda

⁷⁴ *Salname-i Vilayet-i Bağdad*, Sene 1321, Defa 17, s.165.

⁷⁵ *Salname-i Vilayet-i Bağdad*, Sene 1300, Defa 4, s.114; *Salname-i Vilayet-i Bağdad*, Sene 1299, Defa 3, s.63.

⁷⁶ *Vilayetlerin İdare-i Mahsusası...*, s.203.

⁷⁷ *Salname-i Vilayet-i Bağdad*, Sene 1324, Defa 20, s.111; *Salname-i Vilayet-i Bağdad*, Sene 1325, Defa 21, s.98.

⁷⁸ *Zevra Gazetesi*, 22 Temmuz 1285, Sayı.8; *Zevra Gazetesi*, 29 Temmuz 1285, Sayı.9; *Zevra Gazetesi*, 12 Mayıs 1286, Sayı.48.

⁷⁹ BOA, *T.SNİ* 1727-9, Lef 1. Buna bir örnek olarak 1906 senesinde Süvari Kumandanı Ferik Kazım Paşa'nın Sanayi Mektebi'ne Kerbelâ Sancağı'nın Hindiyeye kazasında bulunan bahçelerdeki hisselerini bağışlamasını göstermek mümkündür. BOA, *Dâhiliye Nezareti Hukuk Kısmı (DH.H)* 19-41.

⁸⁰ BOA, *ŞD* 2149-22, Lef 3; BOA, *ŞD* 2149-25.

⁸¹ BOA, *ŞD* 2149-22, Lef 1-2.

Ebu Garib Mukataası'ndan istifa edilmesinin mümkün olmayacağını altı çizilerek bu arazi karşılığında vilayet dahilinde bulunan devlet arazilerinden aynı miktar veya birkaç misli fazla arazi verilmesi veya Ebu Garib Mukataa'sının tamamının miri araziye bırakılmasına karşılık Hille Sancağı dahilinde bulunan Muhavil Mukataa'sının Emlak-ı Seniyye'ye dahil edilmesi şıklarından birisinin seçilmesi uygun görülmüştü. Vilayet ile arazi-i seniyye komisyonu arasında yapılan görüşmeler neticesinde⁸² 1888 yılı Haziran'ında Muhavil Mukataası'nın henüz tapu ile başkalarına tefviz olunmamış olan iki yüz feddanlık kısmının ayrılarak hasılatından beşte biri hisse-i emiriye alınmak üzere Sanayi Mektebi'ne verilmesine karar verilmişti⁸³.

Muhavil Mukataası'ndan iki yüz feddanlık arazinin Sanayi Mektebi'ne ayrılmasının ardından 1891 senesi Mart ayında Bağdad vilayeti idare meclisi, söz konusu araziden hisse-i emiriye alımına son verilmesi için Dahiliye Nezareti'ne başvurmuştu⁸⁴. Nitekim araziye imar ve ihya edenler ile ekenlerin aldıkları paylara bir de hisse-i emiriye eklendiğinde hasılatın ancak onda biri Sanayi Mektebi'ne kalmaktaydı⁸⁵. Vilayet idare meclisinin bu talebi Şura-yı Devlet Dahiliye Dairesi tarafından uygun bulunmuştu⁸⁶. Bu şekilde 1873 senesinde yapılan talebe binaen 1888 yılında Sanayi Mektebi'ne Muhavil Mukataası'ndan iki yüz feddanlık arazi ihsan buyrulmuş ve 1893 senesinde bu arazinin hisse-i emiriye muafiyetine karar verilmişti. Haziran 1894 senesinde Bağdad Sanayi Mektebi'ne ihsan edilen arazinin Muhavil Mukataası'ndan değil, Memduhiye nahiyesinde bulunan Şuveyle nehri arazisinden olduğu anlaşılmış ve durum düzeltilmişti⁸⁷.

1900 senesi başında Bağdad Sanayi Mektebi'nin en önemli gelirlerinden olan bu mukataanın ziraati sekteye uğramıştı. Cuyur aşireti tarafından ekilen bu araziye komşu bir kısım arazi 1900 senesinde Remont bölükleri kurmak amacıyla 6. Ordu Müşirliği'ne tahsis edilmişti⁸⁸. Fakat buraya yerleştirilen süvari bölükleri komutanının Şuveyle nehri arazisinin gelirlerine el koyma girişimleri, Bağdad Sanayi Mektebi'nin gelirlerinin kesintiye uğramasına sebep olmuştu. Bu duruma Bağdad vilayet meclisinin itirazı üzerine Dahiliye Nezareti olaya müdahale etmiş ve Bağdad Sanayi Mektebi hasılatının sekteye uğramaması için Remont bölüklerine tahsis edilen arazinin sınırlarının tam olarak çizilip harita üzerinde belirlenmesine karar verilmişti⁸⁹.

Bağdad Sanayi Mektebi'nin gelirlerinden bir diğeri de 1870'li yıllarda okula ihsan edilmiş olan Bağdad'daki Çifte Hamam'ın kira gelirleriydi⁹⁰. Yaklaşık sekiz bin lira kıymetinde olan Çifte Hamam, İdare-i Mahsusa-ı Vilayet'in teşekkülünden sonra Ocak 1916

⁸² BOA, *Yıldız Mütenevvi Maruzât Evrakı (Y.MTV)* 11-61.

⁸³ BOA, *Dâhiliye Nezareti Mektûbi Kalemî (DH.MKT)* 1414-52; BOA, *DH.MKT* 1353-31; BOA, *DH.MKT* 1474-53; BOA, *DH.MKT* 1508-59; BOA, *DH.MKT* 1515-85; BOA, *DH.MKT* 1435-77; BOA, *DH.MKT* 1994-16, BOA, *İ.DH* 1084-85078, Lef 1-3.

⁸⁴ BOA, *DH.MKT* 1823-68.

⁸⁵ BOA, *ŞD* 355-25.

⁸⁶ BOA, *DH.MKT* 29-54, Lef 2; BOA, *BEO* 184-13785, Lef 2.

⁸⁷ BOA, *ŞD* 355-25; BOA, *ŞD* 2636-5; BOA, *BEO* 585-43840, Lef 2-3; BOA, *BEO* 458-34283, Lef 2; BOA, *DH.MKT* 29-54, Lef 5.

⁸⁸ Remont bölüklerinin görevi ordunun ihtiyacı olan hayvanları yetiştirerek ordunun hayvan ihtiyacını karşılamaktı. BOA, *BEO* 1401-105065, Lef 2; BOA, *DH.MKT* 2315-47.

⁸⁹ BOA, *Dahiliye Nezareti Tesri-i Muamelat ve Islahat Komisyonu Muamelat Evrakı (DH.TMIK.M)* 93-6, Lef 1, 2, 5, 7.

⁹⁰ BOA, *T.SNİ* 1727-9, Lef 1.

tarihinde buraya devredilmişti⁹¹. Sanayi Mektebi'nin diğer gelir kalemlerini Bağdad köprüsünden elde edilen gelirler, bir kısmı okula ayrılmış olan ihzariyye, ziraat, tramvay ve havağazı gelirleri oluşturmaktaydı⁹². Sanayi Mektebi ayrıca hükümet tarafından belediyelere aktarılan gelirlerden de pay almaktaydı⁹³.

Sanayi Mektebi'ne ihtiyaç zuhur ettiğinde geçici olarak kaynak aktarımı da yapılmaktaydı. Nitekim Bağdad'da inşa edilen Sammara köprüsünün yıllık 35.000 kuruştan ibaret olan gelirleri 1906 senesinde görülen ihtiyaca binaen Sanayi Mektebi'ne tahsis edilmiş⁹⁴, bir sonraki sene yeniden hazineye iade edilmişti⁹⁵. I. Dünya Savaşı'nın süregeldiği 1916 senesinde de vilayet gelirlerinin düşmesi ve Sanayi Mektebi'nin neredeyse işleyemez hale gelmesi nedeniyle okula devlet bütçesinin muavenet faslından para takviyesi yapılmıştı⁹⁶.

Bağdad şehrinde devlete ait Sanayi Mektebi'nin yanı sıra kısa bir süre için Hristiyan cemaatine ait bir de Latin İnas Sanayi Mektebi kurulmuştu. 1903 senesinde kurulan ve yalnızca bir sene açık kalabilen okulun mevcudu 53 öğrenciden ibaretti⁹⁷. Latin Sanayi Mektepleri İmparatorluğun diğer bölgelerinde de kurulmuştu. Bu mekteplerin giderleri kısmen rahipler kısmen de hayırsever cemaat mensupları tarafından karşılanmış ve bunlar gerek merkezi gerekse mahalli hükümete karşı her türlü vergiden sorumlu tutulmuştu⁹⁸.

2.2. Musul Vilayeti

Bağdad'ın ardından ikinci Sanayi Mektebi, Şehrizer Sancağı'na bağlı Kerkük kasabasında açılmıştır. Kerkük İslahhanesi Ekim 1870'de halkın yardımlarıyla kurulmuş ve gene ianelerle elde edilen bir konakta eğitime başlamıştı⁹⁹. Bununla birlikte okul Midhat Paşa'nın Bağdad valiliğinden ayrılmasının akabinde ve kuruluşunun üzerinden henüz on sene geçmeden kapatılmıştı. 1880 senesinde dönemin Musul valisi Abdünnafi' İzzet Bey, bölgede Sanayi Mektebi'ne yönelik talep ve ihtiyaç olduğunu belirterek belediye tarafından okulun yeniden açılmasını talep etmişti. Her ne kadar bu talep Şura-yı Devlet tarafından kabul edilmiş ve gerekenin yapılması için Musul vilayetine yetki verilmişse de okulun yeniden eğitime başlaması mümkün olmamıştı¹⁰⁰. Kerkük'te bir sanayi mektebi kurulması 1905 senesi başında bu defa Musul vilayeti idare meclisi tarafından gündeme getirilmiş fakat bu teşebbüs de sonuçsuz kalmıştı¹⁰¹. Kerkük Sanayi Mektebi ancak Irak'taki Osmanlı hakimiyetinin son

⁹¹ BOA, *DH.UMVM* 13-40, Lef 1.

⁹² BOA, *T.SNİ* 1727-9, Lef 1. Midhat Paşa döneminde Kazımiye ile Bağdad arasında bir tramvay inşa edilmişti. Abbas Azzavi, *age*, C.7, ss.240-241; Adem Korkmaz, *Midhat Paşa'nın Bağdat Valiliği*, (İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2005), ss.57-59; Ebubekir Ceylan, *The Ottoman Origins of Modern Iraq*, (London: I.B. Tauris, 2011), ss.201-204. Bu hat Nazım Paşa'nın Bağdad valiliği döneminde elektrikli tramvay haline getirilmiştir. Abbas Azzavi, *age*, C.8, s.200.

⁹³ BOA, *BEO* 3169-237623, Lef 4.

⁹⁴ *Agb*, Lef 3-4.

⁹⁵ *Agb*, Lef 2; BOA, *BEO* 3120-233987.

⁹⁶ BOA, *DH.UMVM* 149-13.

⁹⁷ *Salname-i Vilayet-i Bağdad*, Sene 1321, Defa 18, s.105.

⁹⁸ İşkodra Latin Sanayi Mektebi ile ilgili ayrıntılı bilgi için bkz. BOA, *İrade Adliye ve Mezahib (İ.AZN)* 77-4, Lef 1-2.

⁹⁹ *Zevra Gazetesi*, 6 Teşrin-i Evvel 1286, Sayı 87.

¹⁰⁰ BOA, *ŞD* 2152-7, Lef 1-3.

¹⁰¹ BOA, *BEO* 2486-186669, Lef 1.

senelerinde, 1916 senesi Mayıs'ında, inşa edilen yeni binasında hizmete girmişti¹⁰². Osmanlı İmparatorluğu dahilinde açılan sanayi mekteplerinde öğretilecek sanat dalları genelde yerel ihtiyaca ve eğilime göre belirlenmiş olmasına rağmen Kerkük Sanayi Mektebi'nde bunun uygulanmadığı görülmektedir. Musul vilayetinde ana sanayi kollarını dokumacılık ve dericilik oluşturmaktaydı. Buna rağmen Kerkük Sanayi Mektebi'nde genel kültür derslerine ek olarak okutulan sanat kollarını tesviyecilik, tornacılık ve demircilik oluşturmuştur¹⁰³.

Musul vilayetindeki ikinci sanayi mektebi, Musul şehrinde inşa edilmiştir. Musul'da hissedilen ihtiyaç nedeniyle daha 1899 senesinde şehirde bir Sanayi Mektebi kurulması gündeme getirilmiş ve kaynak arayışlarına başlanmıştır. İlk olarak Musul valiliği tarafından Musul civarında bulunan meşhur Hamam Ali kaplıcaları üzerinden ekstra gelir sağlanması düşünülmüştü. Bunun için bu kaplıcalara şifa için gelenlere barınacak yer sağlamak için kaplıcayı kullananların yalnızca gelir durumu müsait olanlarından ek olarak belirli bir meblağ toplanması ve artacak paranın da Sanayi Mektebi ile İbtidai Mektebi'ne tahsis edilmesi teklif edilmişti¹⁰⁴. Dahiliye Nezareti teklifi olumlu bulmakla birlikte¹⁰⁵ Şura-yı Devlet, bu gibi kaplıcaların kullanım ve idareleri hakkında bir nizamname düzenlenmekte olduğu noktasından hareketle bu nizamname yürürlüğe girene kadar Hamam Ali kaplıcasının olduğu gibi idare edilmesi yönünde karar bildirmişti. Bunun üzerine söz konusu nizamname yürürlüğe girene değin kaplıcanın kendi gelirleriyle peyderpey ıslahına ve artan gelirlerin de Sanayi Mektebi ile İbtidai Mektebi'ne aktarılmasına karar verilmişti¹⁰⁶.

Bu girişimin ardından bu defa 1901 senesi nihayetinde Musul vilayeti idare meclisi duyulan şiddetli ihtiyaç nedeniyle Musul şehrinde bir Sanayi Mektebi ve bir hastane kurulmasını talep etmiş ve bu istek Padişah II. Abdülhamid tarafından da uygun görülmüştü¹⁰⁷. Mektep ve hastanenin inşa ve idaresi için Musul şehrinin girişinde, Dicle nehri üzerinde bulunan köprünün gelirleri ayrılmıştı¹⁰⁸. Bunun akabinde okul ve hastanenin yapımı için derhal şehirde uygun iki arsa temin edilmiş ve tahmini planlar çizilmişti. Buna göre Sanayi Mektebi iki katlı olacak, alt katında öğrencilerin kendi imal ettikleri ürünleri satabilmeleri ve boş kalması durumunda kiraya verilmek üzere yapılmış olan dükkanlar bulunacaktı¹⁰⁹. Musul Sanayi Mektebi'nin temel atma töreni 23 Aralık 1901 tarihinde askeri ve mülki memurlar, ulema ve şehrin önde gelenlerinin de katılımıyla görkemli bir şekilde yapılmıştı¹¹⁰. Sanayi Mektebi'nin inşaatının Mayıs veya Haziran aylarında başlaması planlanmıştı¹¹¹. 1902 senesi başında yapılan incelemelerde Dicle nehri üzerinde bulunan köprünün gelirlerinin Sanayi Mektebi ve hastanenin inşa ve idaresi için yeterli olduğu tespit edilmişti. Zira Sanayi Mektebi'nin inşa masraflarının bir Mecidi on dokuz kuruş hesabıyla takriben 111.400 kuruş, hastanenin ise 160.120 kuruş tutması bekleniyordu. Dicle üzerindeki köprünün iki senelik hasılatı ise yaklaşık 770.000 kuruştur. Üstelik Sanayi Mektebi'nin alt katında açılacak

¹⁰² BOA, *DH.UMVM* 139-4; BOA, *DH.UMVM* 155-54; BOA, *İrade Dosya Usulü (İ.DUİT)* 62-91, Lef 2.

¹⁰³ BOA, *DH.UMVM* 9-75; BOA, *DH.UMVM* 157-29.

¹⁰⁴ BOA, *DH.MKT* 2208-142; BOA, *DH.MKT* 2223-26.

¹⁰⁵ BOA, *ŞD* 2697-12.

¹⁰⁶ BOA, *DH.MKT* 2293-83.

¹⁰⁷ BOA, *BEO* 1761-132011; BOA, *DH.MKT* 2571-91.

¹⁰⁸ BOA, *İrade Hususi (İ.HUS)* 91-152.

¹⁰⁹ BOA, *ŞD* 2185-4, Lef 1.

¹¹⁰ BOA, *DH.MKT* 2572-98.

¹¹¹ BOA, *ŞD* 2185-4, Lef 1. Musul Sanayi Mektebi inşaatının keşif raporları ve munakasa kamesi içi bkz. *Agb*, Lef 2-3, 5.

dükkanlardan bir kısmının kiralanması ve buradan elde edilen meblağın da okulun daimi gelirleri arasına ilave edilmesi planlanmaktaydı. Bu şekilde Sanayi Mektebi tesisi için gerekli kaynağın bulunması akabinde Musul vilayeti idare meclisi ve Vali Reşid Bey tarafından Şubat 1902'de bölgenin iklimsel koşulları nedeniyle bir sonraki seneye tehir etmemesi adına inşaatın bir an önce başlaması tekrar talep edilmişti¹¹². Bununla birlikte söz konusu köprü'nün şimdiye kadar hazine hesabına ihale edilmekte olduğu noktasından hareketle Maliye Nezareti, köprü gelirlerinin Sanayi Mektebi ve hastane masraflarına karşılık tutulmasına karşı çıkmıştı. Zira bütçeye dahil olan bu tarz gelirlerin başka bir masrafa karşılık gösterilerek bütçeden çıkarılması kanunen imkan haricindeydi¹¹³. Şura-yı Devlet de Maliye'nin kararını desteklemiş ve Musul'da inşa edilecek Sanayi Mektebi ve hastane için başka bir karşılık bulunması gereğini dile getirmişti¹¹⁴. Şura-yı Devlet ve Maliye Nezareti'nin görüşleri Padişah tarafından da onay görmüştü¹¹⁵.

Musul Sanayi Mektebi'ne kaynak bulmak amacıyla 1904 senesi sonunda bir girişimde daha bulunulmuştu. Mektebin kurulması için vaktiyle Yezidiler tarafından vilayete teslim edilmiş olan 300.000 kuruşun¹¹⁶ okul masrafları için kullanılması düşünülmüş fakat bundan daha sonra vazgeçilmişti¹¹⁷. Bir sonraki sene ise vilayet dahilinde metruk ve atıl kalmış olan arazilerin bir komisyon vasıtasıyla ortaya çıkarılması ve bunların iltizama çıkarılması akabinde elde edilen paranın yarısının Musul'da kurulacak olan Sanayi Mektebi ve Gureba Hastanesi'ne aktarılması düşünülmüştü¹¹⁸. Bununla birlikte 1907 senesinde gelindiğinde henüz ne Musul Sanayi Mektebi için bir kaynak bulunabilmiş ne de inşasına başlanabilmişti¹¹⁹. Bir süre sürüncemede kalan Musul'da Sanayi Mektebi tesis edilmesi projesi 1911 senesinde yeniden gündeme gelmiştir. Musul vilayeti, merkezden Sanayi Mektebi ve hastane inşa etmek üzere iç kale civarındaki arazinin tahsisini talep etmiş¹²⁰ ve söz konusu talep Babıali tarafından kabul edilmişti. Böylece uzun çabalar sonunda Sanayi Mektebi'nin inşaatına başlanmış ve nihayet

¹¹² BOA, *DH.MKT* 469-31; BOA, *ŞD* 2185-4, Lef 9.

¹¹³ *Agb*, Lef 11.

¹¹⁴ BOA, *İ.DH* 1402-40, Lef 1.

¹¹⁵ *Agb*, Lef 3; BOA, *DH.MKT* 511-38; BOA, *BEO* 1933-144932.

¹¹⁶ 19. yüzyılın ikinci yarısında zorunlu askerlik uygulamasına Yezidiler de dahil edilmek istenmiş fakat İngiltere'nin baskıları nedeniyle 1849-72 tarihleri arasında Yezidilerin belirli bir meblağ ödeyerek bedelli askerlik yapması karara bağlanmıştı. Bunun akabinde Yezidileri askere almak için bir girişimde daha bulunulmuş fakat bu da başarısız olarak bu taifesinin "bedel-i şahsi" adı altında devlete bir askerlik vergisi ödemesine karar verilmişti. 1885/86 yılında "bedel-i şahsi" uygulaması ilga edilerek Yezidiler bir kez daha askere alınmak istendiyse de gene başarılı olamamış ve kişi başına 50 liralık "bedel-i nakdi" uygulamasına geçilmiştir. II. Abdülhamid döneminde Yezidileri askere alma girişimleri devam etmiş ve özellikle Musul'daki Yezidilerin askerlik yapmaya yanaşmamaları üzerine 1892 tarihinde bunlar üzerine asker bekayasını toplamak ve miri vergileri tahsil etmek amacıyla Ömer Vehbi Paşa kumandanlığında operasyonlar düzenlenmiştir. Bir müddet sonra baskı ve sindirme politikası şekline evrilen Ömer Vehbi Paşa'nın operasyonları neticesinde, bölgede Yezidilerden bir miktar bekaya toplanmıştır. Ufuk Gülsoy, "Sıradışı Bir Dini Topluluk: Osmanlı Yezidileri (XIX. Ve XX. Yüzyıllar)", *Türk Kültürü İncelemeleri Dergisi*, S.7, İstanbul 2002, ss.141-154. Ayrıca 1904 senesinde de Yezidiler üzerine Musul vilayeti ve 4. Ordu Kumandanlığı tarafından bir operasyon düzenlenerek senelerdir biriken vergi borçları tahsil edilmişti. BOA, *BEO* 2388-179066; BOA, *BEO* 2408-180568, Lef 1.

¹¹⁷ BOA, *BEO* 2449-183674.

¹¹⁸ BOA, *BEO* 2486-186669, Lef 1.

¹¹⁹ BOA, *BEO* 2486-186669, Lef 1.

¹²⁰ BOA, *Dâhiliye Nezareti İdâre-i Umûmiye (DH.İD)* 43-2—43, Lef 3.

Eylül 1913 senesinde tamamlanmıştı¹²¹. Musul Sanayi Mektebi'nde öğretilen sanat kolları yörede hakim olan dokuma ve deri sanayi üzerine olmamış, Kerkük Sanayi Mektebi'nde olduğu gibi mektepte demircilik, tesviyecik, tornacılık ve müretteblik sınıfları açılmıştır¹²². Mektepte ayrıca genel kültür derslerinin yanı sıra din ve Kuran-ı Kerim dersleri de verilmekte ve bir de imam bulundurulmaktaydı¹²³.

Musul vilayetinde bulunan sanayi mektepleri yalnızca Osmanlı hükümetin tarafından kurulanlarla sınırlı kalmamıştır. Musul'da yaşayan Fransız tebaasına mensup Dominiken rahipleri de 1912 senesi Haziran ayında bir sanayi mektebi açmak üzere Fransa Sefareti vasıtasıyla Osmanlı hükümetine başvurmuşlardı. Dominiken rahipleri daha önce 1759 ve 1778 tarihlerinde aldıkları fermanlarla Musul'a yerleşmiş ve burada manastır, rahiplere mahsus bir mabed, ruhban mektebi, muayenehane, erkeklere mahsus gündüz eğitim veren bir mektep ile kızlara mahsus birer yatılı ve gündüz eğitim veren mektep kurmuşlardı¹²⁴. Bunlardan ruhban mektebi bir müddet sonra araç gereçleriyle İnas İbtidai Mektebi'ne terk edilmiş, erkeklere mahsus gündüz eğitim veren mektep ise tamamen yıkılmıştı. Kızlara mahsus yatılı ve gündüz eğitim veren mektep ise Keldani Patriği'nin idaresi altına alınarak Katolikler için gündüz eğitim veren kız mektebi haline getirilmişti¹²⁵. Dominikenler'e mahsus bu müesseselerin hiçbirinden vergi alınmamaktaydı¹²⁶.

Dominiken rahipleri Musul merkezinde on beş dönümlük bir arazi satın almış ve 1912 senesinde bunun üzerine "École Professionnel de père Dominicain" isimli bir Sanayi Mektebi inşa etme ruhsatı almak için hükümete başvurmuştu¹²⁷. Osmanlı Hariciyesi Fransız Sefareti'ne verdiği şifahi cevapta bu talebin yeni bir eğitim kurumu açılması anlamına geldiğinin altını çizerek bunun için mukataa ve aşar bedeli dışında hükümete ve belediyeye ait her türlü vergi ile inşaat resminin ödenmesi ve ayrıca yurt dışından getirilecek inşaat malzemelerinin gümrük resmine tabi tutulmaları gerektiğini belirtmiş ve ancak bu şartlar altında mektebe ruhsatın verilebileceğini ifade etmişti¹²⁸. Taraflar arasında gerçekleşen görüşmeler sonunda Fransa ile Osmanlı Devletleri arasında imzalanan 24 Nisan 1914 tarihli itilafnameye eklenen bir madde ile Dominiken rahiplerine Musul'da bir Sanayi Mektebi kurma izni verilmişti¹²⁹.

Dominiken rahiplerine Musul'da Sanayi Mektebi inşa etmek üzere izin verilmesinin hemen ardından Fransız hükümeti Nisan 1914 anlaşmasının hükümlerine binaen kurulacak mektebe ayrıcalık tanınmasını ve vergilerden muaf tutulmasını talep etmişti¹³⁰. Bununla birlikte mektebin inşası için kullanılacak arazi Nisan 1912 tarihinde alınmış, Sanayi Mektebi'nin kurulmasına yönelik ruhsat ise Nisan 1914 tarihinde çıkmıştı. Bu durumda Dominikenler'in Sanayi Mektebi için satın alınan on beş dönümlük tarlanın geçmişe yönelik

¹²¹ Bununla birlikte belediyeye bağlı olacak olan okul için gerekli alet-edevatın getirilememesi Sanayi Mektebi'nin askeriye devredileceği söylentilerine yol açmıştı. BOA, *DH.İD* 190-5, Lef 1-3.

¹²² BOA, *DH.İD* 190-70, Lef 4.

¹²³ BOA, *DH.UMVM* 132-16.

¹²⁴ BOA, *Hariciye Nezareti Hukuk Müşavirliği İstişare Odası (HR.HMŞ.İŞO)* 143-20, Lef 3 ve 10; George Lloyd, "Report upon the Conditions and Prospects of British Trade in Mesopotamia", The National Archives (TNA), *Foreign Office (FO)* 881-9324X, s.104. Dominiken rahiplerinin Musul'da sahip olduğu mülklerin ayrıntılı dökümü için bkz. BOA, *HR.HMŞ.İŞO* 143-20, Lef 9.

¹²⁵ BOA, *MF.MKT* 1203-32, Lef 11.

¹²⁶ BOA, *HR.HMŞ.İŞO* 143-20, Lef 5.

¹²⁷ *Agb*, Lef 4.

¹²⁸ BOA, *HR.HMŞ.İŞO* 143-21, Lef 15.

¹²⁹ *Agb*, Lef 3.

¹³⁰ BOA, *HR.HMŞ.İŞO* 143-20, Lef 12-14.

iki senelik vergilerini ödemeleri gerekmekteydi. Osmanlı bürokrasisi içerisinde yapılan uzun tartışmalardan sonra¹³¹ bu vergilerin ödenmesi için Dominiken rahiplerinin müzakere yoluyla ikna edilmelerine karar verilmişti. Ayrıca Sanayi Mektebi için kullanılacak tarlanın genişliğinin okulun ihtiyacından fazla olduğuna da kanaat getirilmiş ve bu arazinin yalnız beş dönümlük kısmının Sanayi Mektebi üzerine kaydedilerek geri kalan beş dönümünün vergiye tabi tutulması kararlaştırılmıştı¹³². Bunun hemen akabinde Dominiken rahipleriyle yapılan görüşmelerde ise birikmiş vergilerin ödenmesi şartı kabul ettirilmişti.

I. Dünya Savaşı'nın çıkışı ve Osmanlı hükümetinin 1 Ekim 1914 itibariyle kapitülasyonları kaldırdığını açıklaması Fransa'ya tabi olan Dominiken rahiplerine ait Sanayi Mektebi'nin hukuki pozisyonunu değiştirmiştir. Kapitülasyonların kaldırılmasının ardından 10 Ekim'de "Müessesât-ı Mezhebiyye ve Tedrisiyye ve Mekâtin-i Sıhhiyye" isimli bir talimatname yayınlanmıştır. Bu talimatnamenin hükümlerine göre 1 Ekim 1914'te tarihinde bir fermanları olmadığı gibi fiilen mevcut da bulunmayan müesseseler özel anlaşmalar yoluyla kurulmuş olsalar dahi tanınmayacaklardı. Aynı şekilde fermanları mevcut olmasına rağmen 1 Ekim 1914'te fiilen mevcut bulunmayanlar da bu hükme tabi tutulacaktı. Bu sınıfa dahil olanlardan yalnızca inşaatı bitmek üzere olanlar istisna tutulacaktı¹³³. Dominikenler'in açmayı düşündüğü Sanayi Mektebi'nin inşaatına ise 1 Ekim 1914 tarihinde henüz başlanmamıştı. Osmanlı Hariciye'si bu nedenle Sanayi Mektebi'ne izin verilmesinin kanuna aykırı olduğuna ve okul inşaatının durdurulmasına karar vermişti¹³⁴.

Osmanlı Devleti'nin Ekim ayı sonunda I. Dünya Savaşı'na katılması üzerine 15 Kasım 1914'te düşman devletler tebaasına ve kurumlarına uygulanmak üzere bir zabıtname hazırlanmıştır. 25 maddeden oluşan bu zabıtnamenin 18. Maddesi hükümete, düşman devlete ait eğitim kurumlarına el koyma yetkisi vermektedir¹³⁵. Bu maddeyle düşman devlerin tebaasına mensup tüm eğitim kurumları tahliye edilecek ve bunların binaları gerekli görüldüğü takdirde Osmanlı hükümeti tarafından kullanılacaktı. Bu karar uyarınca Musul'da inşasına başlanıp ancak üç odası tamamlanabilmiş olan Dominikenler'e ait Sanayi Mektebi de içerisindeki araç ve gereçleriyle birlikte Osmanlı Devleti'nin tasarrufuna bırakılmıştır¹³⁶. Bu şekilde Musul'da kurulması planlanan üçüncü Sanayi Mektebi, daha eğitim öğretim hayatına başlayamadan kapanmıştır.

2.3. Basra Vilayeti

Basra Irak'taki vilayetler arasında maarif ve sanayi konusunda en geride olanı olmasına rağmen Sanayi Mektebi kurulmayan tek bölgeydi. Bölgede çeşitli zamanlarda Sanayi Mektebi kurulması için çeşitli girişimler olmuş fakat sonuç vermemiştir.

Basra vilayetinde Sanayi Mektebi açılmasına yönelik ilk girişim Mayıs 1903 senesinde Basra Maarif Müdüriyeti Muhasebe memuru İbrahim Bey tarafından yapılmıştı¹³⁷. 1900'lerin

¹³¹ *Agb*, Lef 2, 16-17.

¹³² BOA, *HR.HMŞ.İŞO* 143-21, Lef 3-4.

¹³³ Bu talimatnamenin tam metni için bkz. Muhammet Emin Külünk, *Kapitülasyonların Kaldırılması*, (İstanbul: Yeditepe Yayınevi, 2011), ss.273-286.

¹³⁴ BOA, *HR.HMŞ.İŞO* 143-21, Lef 10.

¹³⁵ Külünk, *age*, s.290.

¹³⁶ BOA, *HR.HMŞ.İŞO* 143-21, Lef 14.

¹³⁷ Basra, Bağdad ve Musul vilayetleri bütçelerinde maarife ayrılan meblağın azlığına binaen buralara maarif müdürü tayin edilememekte ve bu görevi Bağdad ve Musul'da İdadi Mektebi müdürleri, bir İdadi Mektebi bulunmayan Basra'da ise maarif muhasebe memurları yürütmekteydi. BOA, *BEO* 2953-221413, Lef 2.

başında Basra vilayetinde halkın çok büyük kesimi, hatta neredeyse tamamı çok küçük bir gelirle yaşamını sürdürmeye çalışmakta, bu nedenle de bölgedeki okullardan ve eğitimden bihaber yaşamaktaydı. Büyük bir kısmı fakir olan halkın bu koşullarda çocuklarını mektebe yazdırmaları ve eğitim ihtiyaçlarını karşılamaları neredeyse imkansızdı. Bu nedenle halkın büyük bir kesimi çocuklarını küçük yaşta kendi çalıştıkları mesleklere yönlendirmekte ve para kazanmaya teşvik etmekteydi. Bu çocukların büyük bir kısmı ise ileriki yıllarda “serserilik ve yan kesicilik” gibi kanunsuz işlere bulaşmakta ve çoğu hapse girmekteydi. Üstelik bölgede mevcut adetler nedeniyle erkeklerin çoğu dört eşe kadar evlenmekte ve her eşten de en az üç-dört tane çocuk dünyaya getirmekteydi. Bu sosyo-ekonomik yapıdan dolayı İbrahim Bey, en azından ilk etapta yalnızca vilayet merkezinde bir Sanayi Mektebi açılmasını istemişti. Böylece eğitimden ve sanayiden “bihaber, avare ve biçare kalan” Basralı çocukların bir çoğu geçimlerini sağlayabilecek bir meslek öğrenecekti. Ayrıca sanayiye ve dil öğrenmeye ilgisi olanlar da okula kayıt için teşvik edileceklerdi. İbrahim Bey’e göre bu şekilde Sanayi Mektebi’ne kaydedilen öğrencilerin başarıları ve gelişmeleri görüldükçe okula olan rağbet de artacak ve ileride sancaklara ve hatta kazalara da sanayi mektepleri açılacaktı.

İbrahim Bey, vilayet merkezinde kurulmasını istediği Sanayi Mektebi’nin giderlerini karşılamak için de bir çözüm sunmuştu. Her ne kadar bu tarz müesseselerin yerli zenginlerin yardımlarıyla kurulmaları adetten ise de İbrahim Bey’e göre Basra halkı henüz böyle bir kurumun “kadir ve kıymetini” idrak edebilecek düzeyde değildi. Bununla birlikte her sene Basra’dan Hindistan’a bir milyon sandıktan fazla hurma gönderilmekte ve bunlardan yalnızca yüzde bir oranında gümrük vergisi alınmaktaydı. Bu noktadan hareketle İbrahim Bey, Basra’dan yapılan ihracatın her sandığından Sanayi Mektebi adına yıllık bir kuruş alınmasını teklif etmişti¹³⁸. Bu para Basra’da bir Sanayi Mektebi tesis ve idaresine kafi geleceği gibi ilerleyen senelerde liva merkezlerinde birer Sanayi Mektebi kurulmasına da imkan sağlayacaktı. Ayrıca bu ekstra vergi son derece cüzi olduğu için tüccarların tepkisiyle karşılaşmadan kolayca yürürlüğe koyulabilecekti¹³⁹.

İbrahim Bey bu teklifinden birkaç gün sonra bu defa da Basra, Bağdad ve Musul aşiretlerinden satın alınarak Hindistan ve Londra’ya ithal edilen kısrak ve katırlardan alınan gümrük resmine yapılacak zamla Sanayi Mektebi’ne kaynak yaratılmasını istemişti. Nitekim Basra’dan ithal edilen hayvanlardan alınan gümrük resmi yakın zamanda yüzde bire indirilmişti. İbrahim Bey, yapılan bu indirim üzerine hayvan başına elliser kuruş eklenerek okul için fon yaratılmasını talep etmişti¹⁴⁰.

Maarif Nezareti İbrahim Bey’in bu önerisine sıcak yaklaşmamıştı. Nitekim bu verginin yalnızca Osmanlı tebaasından olan tüccarlara uygulanması söz konusu değildi. Diğer tebaadan olan tüccarların ise bu uygulamaya karşı çıkması kuvvetle muhtemel gözükmekteydi. Üstelik yabancı tüccarların bu tarz bir vergiden istisnaları durumda Osmanlı tebaasından olan tüccarlar daha az vergi vermek için yabancı tüccarlar üzerinden ihracat yapmaya kalkışabilir ve bu şekilde Basra ticareti tamamen yabancıların kontrolüne geçebilirdi. Bu sonuç ise hem siyasi hem de ekonomik olarak hükümet açısından kesinlikle istenmeyen bir durumdu¹⁴¹. Bununla birlikte Nezaret Basra vilayetinde Sanayi Mektebi kurulmasının elzemiyeti konusunda İbrahim Bey ile aynı fikirdeydi. Fakat vilayetten maarife ayrılan gelirler mahalli masrafları karşılamaya ancak yetmekteydi. Bu durumda Maarif Nezareti, İbrahim Bey’e Yemen’de yapılan

¹³⁸ BOA, *MF.MKT* 724-59, Lef 4.

¹³⁹ BOA, *ŞD* 219-6, Lef 2; BOA, *MF.MKT* 724-59, Lef 5.

¹⁴⁰ *Agb*, Lef 1-2.

¹⁴¹ BOA, *ŞD* 221-10, Lef 1.

uygulamayı örnek göstermişti. Zira Sana ve Hudeyde’de birer Sanayi Mektebi ve kazalarda da birer Rüşdiye Mektebi açılması masraflarına karşılık Hudeyde gümrüğünden ithal edilen kahveye maarif hesabına ayrıca vergi alınmaya başlanmış ve bu şekilde söz konusu okullar tesis ve idare edilebilmişti. Maarif Nezareti de bu örnekten yola çıkarak Basra gümrüğünden ihraç edilen hurma, kısırak ve katır gibi kalemlerden maarif namına ekstra bir vergi alınması konusunda Sadaret’ten talepte bulunulmasını İbrahim Bey’e tavsiye etmişti¹⁴². Bununla birlikte İbrahim Bey’in Basra’ya Sanayi Mektebi açılması girişiminden bir sonuç alınamamıştır.

Basra merkezinde bir Sanayi Mektebi açılması düşüncesi Meşrutiyet’in ilanının hemen öncesinde 1908 Temmuz’unda bir kez de Hıttı-ı İrakıye Heyet-i İslahiyesi başkanı Nazım Paşa tarafından gündeme getirilmiş fakat yine sonuç alınamamıştır¹⁴³. II. Meşrutiyet’in ilanı akabinde Basra vilayeti muteberanından Avukat Süleyman Feyzi Bey, Basra’da Musul ve Bağdad’daki gibi bir sanayi mektebi kurulması için de girişimlerde bulunmuş fakat dönemin Basra valisi Süleyman Nazif Bey’in desteğine rağmen bu girişiminde başarılı olamamıştır¹⁴⁴.

Sonuç

19. yüzyıl özellikle askeriyeenin ihtiyaçlarını gidermek kaygısıyla Osmanlı İmparatorluğu’nda sanayi alanında modernleşme ve teknoloji transferi girişimlerine sahne olmuştur. 19. yüzyılın ikinci yarısından itibaren imparatorluk toprakları dahilinde kurulan ve zaman zaman kesintiye uğramakla birlikte genel olarak yaygınlaştırılmaya gayret edilen islahane/sanayi mekteplerini de bu sanayileşme hamlesinin eğitime yansıyan bir boyutu olarak ele almak gerekir. Öncelikli olarak ordunun sanayi gereksinimlerini ve sanayi sektörünün yetişmiş eleman ihtiyacını karşılamak amacıyla açılmış olan sanayi mektepleri aynı zamanda kimsesiz ve yetim çocukların “başı boş” kalmasını önleyerek devlete sadık, “vatana ve millete” hâdim birer tebaaya dönüştürülmelerini hedeflemiştir. Bu noktadan hareketle Osmanlı Irak’ında kurulan veya en azından kurulmaya çalışılan sanayi mektepleri, devletin sanayi alanında modernleşmeye ne denli önem atfettiğinin bir kanıtı olması açısından önem arz etmektedir. Sanayi mekteplerinin imparatorluğun en uç noktasına kadar teşmili, devletin sanayide modernleşmeye yönelik sarf etmiş olduğu gayretin bir göstergesi olduğu kadar İmparatorluğun İran sınırında yeni sadakat ilişkileri yaratılması anlamına da geliyordu.

Musul, Bağdad ve Basra vilayetlerini içine alan Irak kıtası, her ne kadar İmparatorluk başkentinden binlerce kilometre uzakta da olsa, modernleşen Osmanlı Ordusu’nun bir ayağı olan 6. Ordu’yu barındırması itibariyle önemli bir merkezdi. Bu bağlamda Irak Ordusu’nun ihtiyaçlarını kısmen dahi olsa giderme düşüncesinin bölgede teknoloji transferi ve gelişen sanayi için teknik eleman yetiştirme çabasını teşvik eden unsurların başında geldiğini iddia etmek yanlış olmayacaktır. Osmanlı İmparatorluğu’nda sanayileşme faaliyetinin askeri temeller üzerine bina edildiği göz önünde bulundurulduğunda bu düşünce kuvvet kazanmaktadır. Üstelik Musul’da açılmış olan mekteplerin demircilik, tornacılık ve tesviyecilik üzerine uzmanlaşmış olmaları ve kuruldukları tarihler göz önünde bulundurulduğunda burada kurulan sanayi mekteplerinin ordunun son dönemde, özellikle I. Dünya Savaşı’na giden süreçte, artan ihtiyaçlarına odaklı olarak kurulduğu düşüncesi ağır basmaktadır.

Osmanlı Irak’ında sanayi mekteplerinin kuruluşu incelendiğinde, bu okulların büyük bir kısmının II. Meşrutiyet’in ilanı sonrasında yeniden ihya edilmiş veya eğitime başlamış olduğu görülmektedir. Bu kuşkusuz II. Abdühamid döneminde Irak’ta sanayi eğitiminin

¹⁴² BOA, *MF.MKT* 724-59, Lef 4; BOA, *ŞD* 219-6, Lef 3.

¹⁴³ BOA, *Dâhiliye Nezareti Tesri-i Muamalat ve Islahat Komisyonu (DH.TMIK.S)*74-36.

¹⁴⁴ Abdulrazzak el-Hilâlî, *age*, ss.187-188.

gelişimi için sarf edilen gayretleri göz ardı etmek manasını taşımaz. Bununla birlikte II. Meşrutiyet döneminde, özellikle Irak kıtası için, hakim olan Midhat Paşa'nın mirasına sahip çıkma düşüncesinin İmparatorluk içerisindeki sanayi mekteplerinin ihya edilmesinin ardında yatan düşüncelerden biri olduğunu söylemek mümkündür. Yalnız, Midhat Paşa döneminde açılmış ve kısa bir süre sonrasında atıl kalmış olan Kerkük ıslahhanesinin, 1916 senesinde ve I. Dünya Savaşı'nın getirmiş olduğu onca maddi imkansızlığa rağmen yeniden eğitime açılması bile bu düşünceyi kuvvetlendirir niteliktedir.

Sanayi mekteplerinin Irak'ta sanayinin gelişmesine yaptığı katkıyı net bir biçimde değerlendirmek mümkün gözükmemektedir. Bununla birlikte 6. Ordu'nun merkezi Bağdad'da kurulan sanayi mektebinin kuruluşundan itibaren kesintisiz bir şekilde eğitime devam etmesi, en azından askeri ihtiyaçların karşılanması konusunda beklenen faydanın belirli bir ölçüde elde edildiğini göstermesi açısından önemlidir. Musul vilayetinde ise kurulan iki sanayi mektebinin de Irak'ın Osmanlı hakimiyetinden çıkmasına yakın tesis edilmiş olması nedeniyle sanayi etkisini değerlendirmek imkan haricindedir. Osmanlı Irak'ında sanayinin en geri olduğu Basra vilayetinde ise girişimlere ve taleplere rağmen bir türlü sanayi mektebi kurulamamıştır. Bunda Basra vilayetinin eğitim alanındaki geri kalmışlığına son vermek adına diğer okulların açılmasına öncelik verilmesinin yanı sıra kaynak sıkıntısının da büyük rolü olduğunu söylemek mümkündür.

Kaynakça

A. Arşiv Kaynakları

1. Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA)

Bâbîâli Evrak Odası (BEO)

Dâhiliye Nezareti Hukuk Kısmı (DH.H)

Dâhiliye Nezareti İdâre-i Umûmiye (DH.İD)

Dâhiliye Nezareti Mektûbi Kalemi (DH.MKT)

Dâhiliye Nezareti Muhaberât-ı Umûmiye (DH.MUİ)

Dâhiliye Nezareti Şifre Kalemi (DH.ŞFR)

Dâhiliye Nezareti Tesri-i Muamelat ve Islahat Komisyonu (DH.TMIK.S)

Dâhiliye Nezareti Tesri-i Muamelat ve Islahat Komisyonu Muamelat Evrakı (DH.TMIK.M)

Dâhiliye Nezareti Umur-ı Mahalliye-i Vilayat Müdüriyeti (DH.UMVM)

Hariciye Nezareti Hukuk Müşavirliği İstişare Odası (HR.HMŞ.İŞO)

İrade Adliye ve Mezahib (İ.AZN)

İrade Dâhiliye (İ.DH)

İrade Dosya Usulü (İ.DUİT)

İrade Hususi (İ.HUS)

Maarif Nezareti Mektûbi Kalemi (MF.MKT)

Sadaret Mühimme Kalemi Evrakı (A.MKT. MHM)

Şura-yı Devlet Evrakı (ŞD)

Ticaret ve Nafia Nezareti Sanayi İdaresi (T.SNİ)

Yıldız Perakende Maliye Nezareti Maruzatı (Y.PRK.ML)

Yıldız Mütenevvî Maruzât Evrakı (Y.MTV)

Yıldız Resmi Maruzât Evrakı (Y.A.RES)

2. The National Archives (TNA)

Foreign Office (FO)

B. Gazete ve Dergiler

1. Salnameler

Musul Vilayeti Salnamesi

Sene 1308, Defa 1; Sene 1308, Defa 2; Sene 1312, Defa 3; Sene 1325, Defa 4; Sene 1330, Defa 5.

Salname-i Vilayet-i Bağdad

Sene 1292, Defa 1; Sene 1299, Defa 3; Sene 1300, Defa 4; Sene 1301, Defa 5; Sene 1309, Defa 8; Sene 1312, Defa 11; Sene 1319, Defa 17; Sene 1321, Defa 18; Sene 1324, Defa 20; Sene 1325, Defa 21.

Salname-i Vilayet-i Basra

Sene 1308, Defa 1; Sene 1309, Defa 2; Sene 1311, Defa 3; Sene 1318, Defa 4; Sene 1320, Defa 5.

Salname-i Nezaret-i Maarif-i Umumiye

Sene 1319, 4. Sene.

2. Gazeteler

Zevra Gazetesi

C. Kitap ve Makaleler

Abbas Azzavi, *Tarihü'l-Irak Beyne İhtilaleyn*, 8 Cilt, Bağdad: Şirketü't-Ticare, 1955/1375.

Abdulrazzak el-Hilalî, *Tarihü't-Ta'lim fi'l-Irak fi'l-Ahdi'l-Osmani: 1638-1917*, Bağdad: Vizaretü'l-Maârif, 1959.

Akyıldız, Ali, *Osmanlı Dönemi Tahvil ve Hisse Senetleri*, İstanbul: Türk Ekonomi Bankası, 2001.

Akyüz, Yahya, *Türk Eğitim Tarihi*, Ankara: Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi, 1982.

Âli Bey, *Dicle'de Kelek ile Bir Yolculuk (İstanbul'dan Bağdad'a ve Hindistan'a)*, Osmanlıca'dan Çev. Cahit Kayra, İstanbul: Buke Yayıncılık, 2003.

Ceylan, Ebubekir, *The Ottoman Origins of Modern Iraq*, London: I.B. Tauris, 2011.

Clark, Edward C., "Osmanlı Sanayi Devrimi", *Tanzimat: Değişim Sürecinde Osmanlı İmparatorluğu*, Der. Mehmet Seyitdanlıoğlu, Halil İnalçık, Ankara: Phoenix Yayınevi, 2006, ss.467-480.

Cuinet, Vital, *La Turquie d'Asie: I. Geographie, Administrative, Statistique, Descriptive et Raisonnee de Chaque Province de l'Asie Mineure*, 4 Cilt, Paris: Ernest Leroux Editeur, 1894.

Ergin, Osman Nuri, *Türkiye Maarif Tarihi*, 5 Cilt, İstanbul: Eser Neşriyat, 1977.

Fattah, Hala, *The Politics of Regional Trade in Iraq, Arabia, and the Gulf, 1745-1900*, Albany: State University of New York Press, 1997.

Giz, Adnan, "İslah-ı Sanayi Komisyonu", *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi*, C.5, İstanbul: İletişim Yayınları, 1985, ss.1360-1362.

Gülsoy, Ufuk, "Sıradışı Bir Dini Topluluk: Osmanlı Yezidileri (XIX. Ve XX. Yüzyıllar)", *Türk Kültürü İncelemeleri Dergisi*, S.7, İstanbul 2002, ss.129-162.

Güran, Tevfik, "Tanzimat Döneminde Devlet Fabrikaları", *150. Yılında Tanzimat*, Yay. Haz. Hakkı Dursun Yıldız, Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1992, s.235-257.

Hut, Davut, *Musul Vilayeti'nin İdarî, İktisadî ve Sosyal Yapısı (1864-1909)*, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul, 2006.

İdare-i Umumiye-i Vilayat Kanunu, İstanbul: Matbaa-i Hayriye ve Şürekası, 1330.

- Kala, Ahmet, "Osmanlı Devleti'nde Sanayileşmenin İlk Yıllarında Özel Fabrikalar", *Osmanlı*, C.3, Ed. Güler Eren, Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 1999, ss.286-301.
- Keyder, Çağlar, "Osmanlı İmparatorluğu'nda XVIII. Ve XIX. Yüzyıllarda İmalat Sanayii", *Osmanlı: İktisat, C. 3*, Ed. Güler Eren, Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 1999, ss.269-278.
- Koç, Bekir, "Osmanlı İslahhanelerinin İşlevlerine İlişkin Bazı Görüşler", *Gaziantep Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 6(2), 2007, ss.112-127.
- _____, "İslahhanelerin Finans Olanakları ve İç İşleyişleri", *Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi(OTAM)*, 20, 2006, ss.185-196.
- _____, "Midhat Paşa'nın Niş ve Tuna Vilayetindeki Yenilikçi Valiliği", *Kebikeç*, 18, 2004, ss.407-415.
- Kodaman, Bayram, "Tanzimat'tan II. Meşrutiyet'e Kadar Sanayi Mektepleri", *Türkiye'nin Sosyal ve Ekonomik Tarihi (1071-1920)*, Ed. Halil İnalçık, Osman Okyar, (Ankara: Meteksan Limited, 1980), ss.287-295.
- Koraltürk, Murat, "Osmanlı Devleti'nde Şirketleşme, İlk Anonim Şirket ve Borsanın Kuruluşu", *Osmanlı*, C.3, Ed. Güler Eren, Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 1999, ss.443-448.
- Korkmaz, Adem, *Midhat Paşa'nın Bağdat Valiliği*, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2005.
- Külünk, Muhammet Emin, *Kapitülasyonların Kaldırılması*, İstanbul: Yeditepe Yayınevi, 2011.
- Martal, Abdullah, "Osmanlı Sanayileşme Çabaları (XIX. Yüzyıl)", *Osmanlı*, C.3, Ed. Güler Eren, Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 1999, ss.279-285.
- _____, *Değişim Sürecinde İzmir'de Sanayileşme (19.Yüzyıl)*, İzmir: Dokuz Eylül Yayınları, 1999.
- Önsoy, Rifat, *Tanzimat Dönemi Osmanlı Sanayii ve Sanayileşme Politikası*, Ankara: Türkiye İş Bankası, 1988.
- _____, "Tanzimat Dönemi Sanayileşme Politikası", *Hacettepe Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi*, Cilt 2, Sayı 2 (1984), ss.5-12.
- Öztürk, Cemil, "Türkiye'de Mesleki ve Teknik Eğitimin Doğuşu I: İslahhaneler", *Prof. Dr. Hakkı Dursun Yıldız Armağanı*, (İstanbul: Marmara Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi, 1995), ss.427-442.
- Quataert, Donald, "Manufacturing", *An Economic and Social History of the Ottoman Empire, C.II*, ed. Halil İnalçık, Donald Quataert, Cambridge: Cambridge University Press, 1997, ss.888-933.
- _____, *Sanayi Devrimi Çağında Osmanlı İmalat Sektörü*, İstanbul: İletişim Yayınları, 1999.
- _____, *Manufacturing and Technology Transfer in the Ottoman Empire (1800-1914)*, İstanbul: The Isis Press, 1992.
- Sarç, Ömer Celal, "The Tanzimat and Our Industry", *The Economic History of the Middle East (1800-1914)*, Ed. Charles Issawi, Chicago: The University of Chicago, 1966, ss.46-59.
- Semiz, Yaşar, Kuş, Recai, "Osmanlı'da Mesleki Teknik Eğitim: İstanbul Sanayi Mektebi (1869-1930)", *Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, 2004 (15), ss.275-295.
- Seyitdanlıoğlu, Mehmet, "Tanzimat Dönemi Osmanlı Sanayii (1839-1876)", *A.Ü. Tarih Araştırmaları Dergisi*, Cilt 28, Sayı 46 (2009), ss.53-69.
- Shields, Sarah D., *An Economic History of Nineteenth-Century Mosul*, The University of Chicago, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Chicago,1986.
- Soane, E. B., *Mezopotamya ve Kürdistan'a Gizli Yolculuk*, İngilizce'den Çev. Fahriye Adsay, İstanbul: Avesta, 2007.
- Şişman, Ayşin, "Osmanlı Devleti'nde Batılı Anlamda Mesleki ve Teknik Eğitimin Doğuşu", *Uşak Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, (2008) 1/1, ss.27-43.

- Toprak, Zafer, “Tanzimat’ta Osmanlı Sanayii”, *Tanzimat’tan Cumhuriyet’e Türkiye Ansiklopedisi*, C.5, Yay. Haz. Mustafa Şahin, İstanbul: İletişim Yayınları, 1985, ss.1345-1347.
- Unat, Faik Reşit, *Türkiye Eğitim Sisteminin Gelişmesine Tarihi Bir Bakış*, Ankara: Milli Eğitim Bakanlığı, 1964.
- Vilayetlerin İdare-i Mahsusası ve Nizamınının Suver-i İcraiyesi Hakkında Talimat-ı Umumiyedir*, İstanbul: Matbaa-i Âmire, 1867/1284.
- Yakın, Gülnaz Koyuncu, *İzmir Sanayi Mektebi (1868-1923)*, İzmir: İzmir Valiliği, 1997.
- Yıldırım, Mehmet Ali, *Tanzimat Döneminde Meslek Okulları*, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara, 2010.
- _____, *Dersaadet Sanayi Mektebi*, İstanbul: Kitabevi Yayınları, 2013.
- _____, “II. Meşrutiyet Devrinde Vilayet Sanayi Mekteplerini Yeniden Yapılandırma Girişimleri: Vilâyât Sanayi Mektepleri Tertibatı”, *Tarih Araştırmaları Dergisi*, 2012 (31/52), ss.135-170.